

BIBLIOTEKA
SHTETIT

814-32

759

SABRIGODO

**zëra
nga
burime
të
nxehhta**

TREGIME

SABRI GODO

Lindi në Delvinë më 8 Gusht 1929. Kreu filloren në vendin e lindjes dhe vazhdoi për tre vjet gjimnazin e Tiranës. E ndërpreu shkollën në vitin 1943 për t'u hequr në Ushtrinë nacional-çlirimtare. Shërbeu në ushtri si oficer deri në vitin 1948, pastaj kaloi në pushtet me detyra të ndryshme. Ka botuar dy vepra me karakter letraro-historik: «PLAKU I BUTKËS» në vitin 1964 dhe «ALI PASHË TEPELENA» në vitin 1971.

891.583-32

5

859

SABRI GODO

ZËRA
NGA BURIME
TË NXEHTA

Tregime

~~56775~~

960

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

Mëngjezi i një dite qershori të vitit 1944

Isha në vëndrojen prej dy orësh. Ndërresa duhej të kishte ardhur, po kompania vazhdonte mbledhjen. Diskutohej situata politike. Shtabi i brigadës kishte njoftuar hapjen e frontit të dytë në Francë.

Unë shikoja gurët e bardhë të kilometrazhit, që vinin varg nga Vlora, si një spërkatje e ngrirë e qytetërimit, me të cilin i kishim prerë lidhjet prej kohe. Ishin pesë gurë. I gjashti gjendej pas kthesës.

Këtë lajm mbi frontin e dytë ne e kishim marrë që në mëngjez edhe nga ajri dhe çuditësha se çfarë diskutonte kaq gjatë kompania. Sigurisht do të kishte bërë pyetje Sefedini. Aeroplanat anglezë patën hedhur natën gazetën «Mundimi». Në faqen e parë të asaj fletushke gjithnjë botonin fotografinë e kryeministrit Çerçill. Ishte tepër i ngjallur, me një puro në dorë dhe me një palë sy që nuk të ndaheshin. Mbase ishte nga shkaku i atyre syve, si edhe i puros së ndezur, që më dukej se diçka fshihej dhe digjej heshtur nëpër radhët e asaj gazete. Xha Arifi e shihte punën ndryshe. Ai i paloste me kujdes ato gazeta, se kishin një letër të hollë për cigare. Atë mëngjez ai tha se kushedi sa komunikata do të hidhnin aleatët në Francë.

Gurët e bardhë, si dhe tyrbeja e vetmuar, me të cilën kisha një farë llogarie, ishin objekte tepër të heshtura, për të vijuar bisedën me një roje. U ngrita, në këmbë përsëri.

Kodrat e veshura me blerimin më të gjelbër që kisha parë ndonjëherë shtriheshin përpara si t'u donte qejfi, gjer buzë Vjosës. Ishin të mbjella me një grurë, që nxinte nga shëndeti. Gruri rritej me drojtje dhe nuk e dija se kur e kishin mbjellë njerëzit atë, se njerëz nuk dukeshin fare. Kodrat ishin tonat. Tonat ishin edhe malet e Lapardhasë, të kalτέρα, sikur mbi to të kishin kërcyer dikur valët e detit, t'i kishin larë e t'u kishin dhënë ngjyrë. Pra-pa meje, në të djathtë e në të majtë, shtrihej Zona e Parë Operative, vend i lirë. Dhe në tërë anët, nga të ktheje sytë, kishte vetëm një pikë të errët: Mavrova. Atje ishin gjermanët, që ndriçonin natën luginën me raketa. Ngjyrat e asaj luginë i kisha thithur aqë tepër sa më dukej edhe vetja i gjelbër. Aty asgjë s'lëvizte, përveç urisë, që ishte e pandarë.

Nga mërzia, ashtu si edhe herë të tjera, fillova të numëroja gjer në njëmijë, gjer në dymijë. Kisha arritur në këtë shifër rrumbullake, kur dëgjova tri krisma pushke dhe një bombë dore. Ishte shenja e alarmit nga Qafa e Dushkut. Atëhere zbraza edhe unë pushkën tri herë. Pastaj hoqa nga mesi të vetmen bombë që kisha, i shkula gjuhën dhe e flaka rrëzë kodrës. Ajo krisi me potere të madhe dhe ngriti pluhur. Ishte e markës «Societa Romana» dhe nuk të vriste fare.

Si i mbarova këto punë, më erdhi për të qeshur, se m'u duk sikur bëra një copë luftë me veten time. Po era e njohur e barutit më përmendi. Unë po përsëritja alarmin. Kjo ide më tronditi dhe më

gëzoi. Nga prilli e këtej, s'kishim bërë tjetër, veç kishim ndenjur në fshatin Vajzë, ku nuk gjendej asnjë mace e gjallë dhe ku çdo gur ishte djegur nja tri herë. Kishim ndenjur atje me racion ditor 500 gram bukë dhe një gavetë dhallë. Bënim stërvitje dhe një herë në javë, kritikë e autokritikë dhe e gjitha kjo na e kishte sjellë shpirtin në majë të hundës, po asnjëri nuk e thoshte me gojë.

Ne ishim çeta «Sulo Hyso» e batalionit «Baba Abaz Rabia» që, ku e zinte dreka, nuk e gjente nata. Ne kishim vazhduar t'i binim rrotull Toskërisë edhe si u bëmë kompani II e batalionit III të Brigadës VI S. Ne s'kishim fjetur kurrë dy net me radhë në një vend. Nuk na e kishte marrë mendja që të rrinte një repart partizan, në një fshat tërësisht të djegur e të përmbysur shtatë javë me radhë.

Prandaj u gëzova shumë që po u jepja alarmin shokëve. Mua as që më shkonte ndër mend se po njoftoja kompaninë, batalionin dhe komandat e vendit, sa hante jehona e pushkës, se atë ditë fillonte Operacioni i madh i qershorit.

*
* *
*

Diellin e kisha mbi kokë dhe nuk më pengonte, po doja të shihja sa më larg dhe kisha vënë dorën mbi sy. Atë çast u dha në vendroje Gjoleka, komandanti. Ai u ngjiti majë kodrës dhe u shtri. Unë shkova pas tij. Tani isha vërtet i gëzuar, se nuk ndjeja më asnjë përgjegjësi.

— T'op — tha Gjoleka. Ai më kaloi dylbinë.

Në xhadenë e Qafës së Dushkut po rrëshqiste duke ngritur pluhur një maqinë. Ajo po gryente

kodrën e veshur me një pyll të shkurtër. U rrëqetha, sikur të kisha ndjerë mbi trup një bubuzhel. Kur maqina doli përsëri nga kthesa, pamja m'u kthjellua menjëherë. Ishte një autobлиндë, që tërhoqte prapa një top.

Gjoleka kishte kthyer kokën që të shikonte nëse po ngjitej kompania në pozicione. Pashë fytyrën e tij të zbetë dhe ndesha në shikimin e tij të shqetësuar. Ai më shikoi një çast dhe mua m'u duk se nuk më pa fare.

Gjoleka mori dybinë dhe zverku i tij i hollë e i nxirë u ndeh përpara. Autoblinda, duke rritur shpejtësinë, kishte dalë në kurrizin e kodrave dhe unë po habitesha si nuk përmbysesj ajo në kthesa, ndërsa pluhuri rrinte pezull mbi xhadenë e pashkelur prej kohe.

— Tani do fluturojë. Të vejë me shëndet! — tha Gjoleka, duke u ngritur në bërryla.

Autoblinda kaloi vendin e minuar dhe u duk sikur anoi pak nga e majta, po në çast u drejtua dhe u turr drejt nesh.

Në kthesën e fundit, tek ullishtat, autoblinda frenoi në vend. Grykët e dy mitralozave të saj u rrotulluan, duke kërkuar një pikë për tu fiksuar. Ajo dukej si një kafshë e vogël e uritur dhe kërcënimi që u bënte maleve ishte qesharak. Deri atë çast nuk më kishte rënë ndër mend të pyesja se ku shkonte ajo autobлиндë e vetmuar. Po, kur frenoi, e kuptova përse shikonte Gjoleka aty më parë si i hutuar, tej meje dhe tej autoblindës. Ajo bënte zbulim. Tani do të shihnim se ç'do të bënte ajo për të na zbuluar, çfarë mjetesh do të përdorte dhe cilat ishin dredhitë e saj.

Ushtarët që rrinin të kapur pas autoblindës,

kërcyen poshtë, zbërthyen topin dhe e drejtuan. Lëvizjet e tyre ishin të shpejta, të sigurta, si në një lojë gjimnastike. Nuk vura re se nga mbinë ndërkohë dy ushtarë të tjerë, që dolën te tyrbeja mbi rrugë dhe vendosën atje një mitra-loz. Dhe, para se të kuptoja atë që po ngjiste, topi u zbraps i egërsuar dhe mbi ne fluturoi predha e parë, që plasi në fshat, duke rrëzuar ndonjë mur të mbetur. Pastaj çanë ajrin me shpejtësi rrëmbe-njëse predha e dytë dhe e treta.

Ajo ishte një punë krejt e kotë dhe desha të dija se ç'mendonte Gjoleka. Më kaloi menjëherë i tërë emocioni. Përse bënin gjithë atë shamatë gjermanët me gurët e djegur të Vajzës?

Gjoleka gradoi shënjestrën në tetëqind metra dhe uli kokën. Pastaj hoqi dorë. Ai i jepte rëndësi autobлиндës dhe diçka mendonte.

Sipër, në kala të Plloçës, plasi një krismë e dobët. Megjithatë ne e dëgjuam qartë. Disa çaste më pas, gjatë të cilave ne mbajtëm frymën, në qiell u ndeh një vërshëllimë si hark. Po dilte në shesh artileria jonë. Predha e parë e mortajës u zhduk në përrua dhe neve na erdhi turp, po e dyta u drejtua mirë dhe ngriti një shtëllungë pluhuri në mes të xhadesë. Topi i dha përgjegje kalasë me dy të shtëna, po në predhën e tretë të mortajës ushtarët ju lëshuan topit, e kthyen dhe e lidhën. Gjoleka shtiu i pari, pastaj unë. Kishte fare pak shpresë të bënim punë në atë largësi. Mitralozi nga tyrbeja lëshoi një breshëri të gjatë, me dy gjuhët e njohura të «Sharsit».

Motori i autobлиндës gjëmoi dhe përhap i në luginë panikun që e kishte zënë. Autoblinda u rrotullua rreth vetes dhe ushtarët u ngjitën pas saj.

Gjermanët po niseshin me shpejtësi, kur mortaja e batalionit u lëshoi nga prapa predhën e katërt. Ne e pamë me sy tek fluturonte, si një pulë e zezë, me krahët mbledhur. Edhe për pak do t'i binte autoblindës në kokë.

— Të lumtë, barba Petro — thirri Gjoleka. Mua më hidhej zemra nga gëzimi. Barba Petrua shtinte me atë qyngjin e tij, pa dylbi dhe pa gonio-metër. E drejtonte me dorë, si topat qëmoti, kur u shpikën për të parën herë, po nuk gabonte dhe aqë në shenjë. E shikojta me mend, fare të gjallë, se qysh rrinte atë çast, në mes të tri arkave të tij të municionit dhe kruante i dëshpëruar qimet e ver-dha të mjekrës.

*
* *
*

Gjoleka urdhëroi të kontrollohen minat dhe unë thirra Foton.

— Foto! O Foto! Hajde, se do shohim bukët.
— Dha urdhër Gjoleka.

Fotua po zbriste poshtë. Një buzëqeshje tërë përbuzje i varej në anën e djathtë të gojës. Ishte dështimi i tij i dytë si specialist i minave angleze. Aty më parë, kur ishte kthyer nga kursi, Fotua kishte thënë me mburje: «Vetëm një herë gabon xhenieri». Kjo fjalë e re e kishte ngritur shumë rëndësinë e Fotos në sytë tanë. Ai mbante një kapë të bukur aviatori gjerman, që s'dihej ku e kishte gjetur. Tek zbriste poshtë, m'u duk sikur ajo kapë i sillte tani siklet.

Fotua u nis përpara. Shikojta zverkun e tij të pjekur dhe shpatullat e mëdha rumbullake. Ai ishte si një fëmijë i rritur. Hapat tona ushtonin në xha-

denë e thatë. Ndjehej era e autoblinës. Në të djath-të na doli përpara tufa e murizave të larta që bënin një hije të errët. Aty ishte tyrbeja dhe që të dy kthyem kryet gjetkë. Javën e kaluar patëm marrë nga tyrbeja nga një kile grurë të zier për shok. Ishte një grurë kokërmadh e i shndritshëm, që nuk më kishte takuar të shihja gjer ahëre. E drejta është se nuk desha ta merrja. Jo për ndonjë paragjykim fetar. Po, edhe kjo më dukej një farë vjedhje.

Po Fotua tha se gruri do të kalbej në kamaren e tyrbesë dhe do ta hanin mizat. Ishim kthyer nga zbulimi. Bisedën e bënim aty më këmbë, me bërrylat mbështetur në kamare, ndërsa nga fshati vinin zërat e shokëve, të rreshtuar para kazanit. Fotua shtriu dorën, i tundi kokrrat e grurit në pëllëmbë, i futi në gojë dhe gati u mbyt.

— Të zuri gjynahu — thashë unë.

Ai qeshi. Duke qeshur, e zbrazëm kamaren.

Nga ajo ditë e prapa, unë dhe Fotua i rrinim larg njëri-tjetrit, por tani, si e kaluam atë tyrbe të prishur e të dhunuar, që të dy menduam se nuk kishim ndonjë faj për punën e grurit. Unë shpejtova hapin dhe dola në krah të Fotos. Ai po vërshëllente një këngë.

Vendin e minave e gjetëm të maskuar mirë, siç e kishim lënë. Fotua mbështeti pushkën dhe i erdhi vendit rreth me një hap të drojtur, sikur po shkelte pranë një varri. Ai më kishte harruar mua.

— Të vdekura janë — thashë unë — dhe të varrosura.

Fotua filloi të pastronte dheun me duar. Gjash-të copa mina zbuluan kurrizin. Ishin vënë mbi një dërrasë, në vijë të drejtë, si bukët në lopatën e fur-

xhiut. Fotua u ul në gjunjë dhe filloi të gërmonte me thonj rreth kapakut të minës së parë. Ai po e merrte minën me të mirë. Nganjëherë i lëvizte gjithrinjtë në ajër, si një hoxhë që flet me shpirtrat. Ai vërtet po murmuriste.

Mbi kapakun e minës ranë dy pika uji. Fotos i shkante djersa çurg. Djersa i kullonte në kurrizin e hundës, nga gropa e zverkut dhe në gjoks. Këmi-shta me kuadrate i ishte ngjitur për trupi. M'u duk se ai do të shkrinte i tëri.

Unë lëviza dhe i bëra hije mbi minë.

— Largohu, shko pas tyrbesë — tha ai. Sytë i kishte të njomur, të hapur dhe të fiksuar, ndërsa eshtërat e fytyrës i kishin kërcyer. Tani mina ishte zbuluar deri në fund dhe Fotua i kishte duart te vegjet e kapakut.

Unë nuk besoja se mund të vinte ndonjë rrezik nga ato mina, që mbajtën pa bërë zë, peshën e një autoblinde dhe një topi dhe këtë ja thashë Fotos. Ai fshiu buzët me mëngë dhe kësaj here pashë rremba gjaku në sytë e tij. Më ngjau se diçka e keqe dhe e pashpirt po lëvizte poshtë kapakut të minës.

— Largohu! — tha Fotua. Ai më shikoi vëngër, me egërsi. Ishte gati të kërcente përpjetë, po t'i kundërshtoje. Ai nuk ishte më një shok i vjetër.

Rrezet e diellit thyheshin mbi kapakun e zi të minës dhe nga ky shkak më lotonin sytë. Tani më dukej sikur mina po ziente ngadalë, në të gjitha poret e saj dhe sikur po lëshonte djersë.

Fotua u ngrit. Po nuk i lashë kohë të kërcënohej. I ktheva krahët, shkova dhjetë hapa më tej dhe u ula në rrëkenë e ujit.

Por nuk ishte e mundur të rrija në vend dhe as

t'i shqitja sytë nga duart e Fotos. Ai i kishte nxjerrë kapakum minës dhe diçka po trazonte brenda. Thashë me vete se ato mina ishin kurdisur për t'i ngrënë kokën të zot dhe jo për të hedhur armikun në erë. Pas kësaj nuk pata asnjë mendim tjetër. Shikoja errët dhe ndjeja se më dridheshin duart. «Tani do ta bëjë atë gabimin, tani do ta bëjë».

Pas minës së parë, Fotua filloi të nxirrte të tjerat, pa i hapur. Unë u shqita nga toka dhe shpëtova njëherësh nga ai panik i verbër, që nuk e kisha provuar kurrë.

Minat dukeshin tani të urta e të manovrueshme. Fotua i shikonte, duke i kthyer andej-këtej. Dy minave u ishin shtrembëruar kapakët fare. Tani Fotua dukej i mërzitur, por i qetë.

— Këto nuk bëhen të gjalla, edhe po t'i hedhësh në një furrë të ndezur. Mall i dërguar me parashutë nga po ata miq, që na hedhin të gjitha këpucët të këmbës së djathtë — thashë unë. Me këtë desha të ngushëlloja Foton. Ai buzëqeshi dhe pata dëshirë ta përqafoja.

E nesërmja ishte një ditë plot me ngjarje të gëzuara. Që në mëngjes erdhi për të ndenjur tek ne zëvendëskomisari i batalionit. Pastaj erdhi vizitë zëvendëskomandanti i brigadës. Pastaj erdhën nga Plloça dymbëdhjetë krerë dhen.

Ekonomati, Astriti, vuri dorë mbi dhentë me njëherë. Caktoi një dele shytë, që të therej në çast. Me lëngun do të bëhej kaçamak. Të tjerat kaluan në rezervë dhe u caktua rojtës Kaso Myslimi, që do t'i çonte në kullotë.

Astriti rrinte në prakun e derës së një shtëpie, e vetmja që i kishin mbetur muret në këmbë dhe kalonte delet përmes shalëve. Ai u prekte leshin e kurrizit dhe u shikonte majmërinë. Njërin sy e mbante mbyllur, se kishte diellin përkarshi dhe dukej më i rreptë se Polifemi i Odisesë.

Po ndërmjet nesh kishte plasur kundër ekonomatit një pakënaqësi, që gati sa nuk u kthye në revoltë.

— Me leje, shoku Astrit, — thosha unë — si ta merr mendja se mund të mjaftojë një dele për gjashtëdhjetë e katër veta? A mos do na japësh nga dy fije mish për shok që t'i vëmë mbi vetulla?

— Hej, zullap i dreqit — tha Astriti. Ai foli nëpër dhëmbë, po unë e dëgjova dhe u prapsa nga dritarja. Dhe ai e pa që unë dëgjova dhe e dinte se në mbledhjen më të afërt do të djersinte për atë sharje borgjeze që përdori.

— Jo mbi vetulla, po nën hundë t'i vësh, që të lyesh mustaqet e t'u marrësh erë tri ditë me radhë — u përgjegj Iliazi, mitralieri, nga dritarja tjetër.

Disa nga ne të rinjtë ishim mbledhur rreth asaj shtëpie ku kishte intendencën Astriti dhe shikonim se si i numëronte për të dytën herë ato njëmbëdhjetë dele. Tani që kishte futur gjithë atë pasuri në dorë, ai nuk shikonte as njerëzit, as kohën. Ai befas ishte bërë një pronar, që vepron në ethe, i shtypur nga vetë pesha e pronës së tij.

Brenda mureve të shtëpisë, pranë oxhakut, ishte kazani, fundin e arnuar të të cilit e kishte parë në ëndërr secili nga ne. Ai nuk ishte vënë në zjarr prej një muaji, po me urdhër të Astritit mbushesh çdo ditë me ujë. Pranë kazanit ishte një arkë municioni plot me ilaçe, një gjysmë thesi miell dhe

një qese kripë rezervë. Këto ishin mbuluar me një mushama dhe ishin aq të paprekëshme, sa edhe hënëza në qiell.

Ndërsa po silleshim atje, pa arritur ta bënim, ekonomatin të hapte gojën, erdhi Tarja, zëvendëskomisari. Ai i tha diçka ekonomatit, ndërsa ky, shtangu në vend, u zbeh dhe deshte të jepte një përgjegje të rëndë, po ju mor goja. Zëvendëskomisari i shkoi krahun, e hoqi më lart dhe diçka i tha prapë.

Ekonomati hipi mbi një gur, vuri duart në gojë dhe thirri si tellall.

— Dëgjoni këtej! Nga një dele për skuadër. Secila skuadër ta pjekë vetë. — Dukej sikur po lajmëronte botën se të gjitha u përmbysën, se çdo gjë e mori dreqi dhe se ai, ekonomati, lante duart nga ajo punë. Ai zbriti nga guri, po pastaj u kthye dhe hipi prapë dhe, si futi gishtërinjtë në gojë, ja dha një vërshtëllime me të prera, si në dasmë. Tani po qeshte i gëzuar dhe kapelen e kishte ngritur në gjysmë të kokës.

U nisa drejt rrugës së pasigurt të fshatit, ku gjithnjë të dukej se do të rrëzohej ndonjë mur. Hieja ime kalonte nga e majta mbi pemët dhe mbi muret si bashkëfajtorë për diçka.

Bektashi nuk ishte në skuadër. Në vend të tij gjeta Vitoren të shtrirë së gjati. Ajo kishte vënë çantën nën kokë. Në masën e flokëve të zez që mbulonin çantën, fytyra e saj e zeshkët, i ngjante një këlyshi të gëzuar, të vendosur në një kanistër. Kur e vura re më mirë, pashë se sytë i kishte ëndërronjës.

«Ç'djallin ka që qesh me vete?» mendova unë. Ajo më shikoi me sytë e errët. Luajta qafën dhe ho-

dha sytë lart nga mali. U shtriva në vendin tim pa i folur dhe prapë u inatosa me Vitoren.

Bektashi po vinte nga burimi duke mbyllur pagurin. Këtë punë e bënte gjithnjë me kujdes të madh. Ai po shtyhej përpara sikur nuk ecte me këmbë, po me gjithë trupin. Kur u shtri pranë meje, ndenji një copë herë pa folur, pastaj ktheu fytyrën e tij rrumbullake, më shikoi dhe prapë s'foli.

Atëhere filloi pa zë monologu i Bektashit.

Ai më foli për atmosferën që sundonte atë ditë në fshatin Vajzë. «Ti e sheh, thoshte ai, se nesër pritet ajo, për të cilën kemi ndenjtur këtu shtatë javë. Ajo do të jetë një provë e madhe, më e madhja që kemi kaluar. Po ti rri me mua. Unë nuk do të t'i ndaj sytë. Unë jam skuadërkomandanti yt».

Ti je komandanti im i përgjithshëm dhe asnjë ushtar në botë nuk ka patur një komandant më të madh. Unë do të bëj atë që të thuash ti.

Ajo që do të vinte, më kishte hyrë disa herë vjedhurazi në kokë, nga e djeshmja e këtej, po nuk i kisha dhënë kohë që të bënte vend atje. Tani ajo shtriu hijen rreth e qark. Bektashi më shikonte me seriozitet, brenda në sy dhe prapë ulte kokën dhe pranë tij isha si mbi një shkëmb, ku s'mund të më arrinte asnjë e keqe. Ai tund kokën lehtë dhe unë kuptova se më tha: «Nuk do turpërohem dhe nuk do mbetemi brenda, mos ki merak. Dhe ato marifetet pa lezet, që bëre sot tek ekonomati, si edhe atë grurin e tyrbesë, ato harroi tani, se s'kanë asnjë rëndësi.»

Ai u kthye në brinjë dhe deshte të më hidhte dorën në sup, po u pendua.

— Të kërkoi zëvendëskomandanti i brigadës ty, Bektash — tha Vitorja.

Sipër meje, Bektashi e shikoj Vitoren drejt, getësisht. Jo ashtu si Fotua dhe të tjerët, që i hidhnin sytë gjatë kur flisnin me të, sikur ishte pema e ndaluar. Më keq se pema e ndaluar. Edhe komisar, bile edhe Nania, kuzhinieri i batalionit, babë i një radhë fëmijëve, i hidhte sytë gjatë.

— E takova — u përgjegj Bektashi dhe diçka po mendonte.

Zëvendëskomandanti i brigadës ishte takuar me gjithë partizanët.

— Si je, o bir i xhaxhait? Petriti je ti? Po ti, Skëndo, qysh je?

— Falemnderit, xha Jaho, falemnderit, shoku nënkomandant.

Pastaj xha Jahua ishte ngjitur lart në batalion hipur në mushkën e tij të urtë, me flokët e thinjur, me shpatulla pak të rëna dhe i ngarkuar me armë.

Nga ana tjetër e murit Sefedini ja mori një këngë pleqërishte:

*Ç'më thotë zemëra për luftë,
perëndia mos e pruftë.*

Dikush qeshte dhe nja dy të tjerë luanin me duar.

Dëshiroja të vazhdoja me Bektashin bisedën tonë pa fjalë, po ai ishte shtrirë tani në kurriz dhe kishte mbuluar fytyrën me kapele.

Bëra edhe unë si ai. Kulmi i qiellit ishte i tej-pashëm dhe i thellë dhe kalonte çdo masë largësie që kisha mundur të merrja me mend gjër atë ditë. Më duket se ishte java e parë e qershorit.

~~50795~~ 960

Dremitjet e natës së parë

Një pluhur i zi, që trazohej paprerë, mbushi grykën e Drashovicës dhe u ngjit lart mbi Mavrovë. Ushtima e largët e maqinave vinte nga toka, përhapje në sipërfaqe të saj dhe drithëronte ajrin.

Në orën katër pasdite autokolona zgjati trupin në fushë, u lëshua mbi Qafën e Dushkut dhe rrëshqiti ngadalë në kurrizin e kodrave. Numëruam dy tanke të lehta, katër autoblanda dhe shtatëdhjetë e dy maqina. Te vendi i minave ndaloi tanku i parë.

Gumëzhima e motorëve shtoej. Përbindëshi pa kokë ziente me vete, duke grumbulluar energji, të cilat do t'i shtjellonte kur t'i vinte koha. Kur lëvizja e maqinave kishte mbaruar, në Qafë u dha kolona e pafund e kafshëve dhe këmbësorëve, ndërsa pluhuri shfrynte nga toka dhe u bënte hije kodrave me dushqe. Drejt fshatit Vajzë po marshonte një divizion i tërë.

Malet e Himarës, brigjet e ulëta anës Vjosës, qielli dhe toka, autokolona gjermane, m'u dukën në atë çast një forcë e bashkuar kundër nesh. Unë, partizani Merko Qazimi, e shtriva kokën në tokë. Kjo ishte tej frikës dhe tronditjes. Kundër saj nuk mund të bëje asgjë, veç të mbaje frymën, të pritje dhe të qëndroje. Valën e parë të goditjes, që do të

jepte masa e hekurit e grumbulluar atje, do ta përballonte kompania e dytë «Sulo Hyso», gjashtëdhjetë e katër veta, duke përfshirë kuzhinierin dhe një të sëmurë, infermierin si edhe Xha Arifin, që duhej ta merrje natën për dore, se nuk shikonte nga sytë dhe çdo njërin nga ne mund të mos dinte sa dhëmbë kishte në gojë, po dinte mirë sa fishekë kishte në gjerdan.

Gjermanët filluan shkarkimin e materialeve dhe endeshin atje rrotull, sikur të kishin dalë për fushim veror. Kur zhurma e maqinave pushoi fare, diku më kapte veshi ndonjë thirrje të tyre.

Dielli derdhte dritë dhe gjelbërimi ishte i mekur. Në xhade dhe tek ullishtat ishin njerëzit e huaj dhe maqinat. Pastaj toka e ndërmjetme, si një vakum. Pastaj vinim ne. Bota tjetër ishte diku larg.

Mblodha supet. Ata nuk po fillonin. Truri im kapte copëra pamjesh. Unë përpiqesha t'i ngjitja ato, por pamjet më rrëzoheshin, si kubet në duart e një fëmije. Dikush po ecte prapa. Ktheva kokën me mundim dhe pashë Muharremin, korrierin, që shkonte ultaz nga njëri pozicion te tjetri. Në fytyrën e zbetë kishte atë maskën e buzëqeshjes që e kishin të gjithë, përpara se të fillonte. «A e sheh që po buzëqesh dhe s'dua t'ja di fare?». «Po. Ti po buzëqesh, sikur je në oborrin e shtëpisë sate. Dhe unë gjithashtu po buzëqesh. Po kur do të mbarojë tërë kjo buzëqeshje?»

Në xhadenë buzë fshatit u nis një tank dhe pas tij dy autobllinda. Tytat i kishin përpara. Nga fërkimi i zinxhirëve dhe i rrotave, xhadeja u ngroh disi dhe këtë ngrohje e mori toka. Dhe pluhuri që ngritën ishte si një frymëmarrje.

Tanku u drodh në ecje, një herë, dy herë dhe nga kjo dridhje i shtrembërohej tyta. Krismat erdhën fare papritur. Ai ndaloi dhe i përsëriti dridhjet dhe krismat. Po shtinte mbi rrënimet. Atje, rreth shtëpisë së ekonomatit, u ngrit tymi. Vajza po tymoste në kujtim të zjarreve të shkuara.

Tanku arriti në krye të fshatit, te shkëmbinjtë e kuq, ku ishte ura e prishur. Përroi, që çante për-pjetë, filloi të ushtonte me një gjëmim të paprerë dhe nga jehona e thellë dukej sikur rrihnin në kudhër zemrën e malit. Autoblindat lihnin si këlyshët pas bushtrës.

Nga kolona u shkëput një kompani ushtarësh që të merrte fshatin në dorëzim.

Kur pashë njerës të lëviznin, lufta m'u bë më e afërt. Ne dhe ata kishim diçka për të thënë para se të ngrinin armët. Jo. Asgjë s'kishim për të thënë. Duhej të shënoja. I pashë nëpërmjet shënjestrës të ecnin në vijë të hapët, shtrëmbër, duke kërcyer. I hapa të dy sytë dhe i pashë të ecnin drejt, me skuadra, me automatikët në qafë, dhe me krahët përveshur. Si kaluan ullishtat, ata filluan të gjuanin nëpër shkurre, sikur ne të ishim lepuj dhe ecnin përpara pa u ndalur, të bindur në forcën e tyre logjike se po pastronin përgjithnjë tokën që shkelnin.

Ne ndodheshim pak më lart, jo në shkurre ku fshihej lepujt, po rrëzë malit të Beunit.

Në atë çast papritur isha bërë zot i vetes dhe zemrën e kisha të lehtë, si një njeri, që ka hedhur një hendek të vështirë. Nga sytë më buronte një

fuqi e tillë sa më dukej se mund të lexoja edhe markat e armëve në duart e gjermanëve.

Ata po ecnin dhe i ngjiteshin tokës si një e keqe e përhime dhe këtë nuk e duroja dot. Më dukej se duke humbur kohë, po humbisnim diçka që nuk do të kish ndreqje. Pa e ditur as vetë, ja kisha ngulur sytë oficerit që udhëhiqte kompaninë.

Ai nuk dallohej nga veshja, por dukej nga qëndrimi se ishte komandant. Ecte në vijën e dytë dhe, kur doli nga ullishtat, qëndroi në vend me revolverin në dorë dhe me një shkop alpin në dorën tjetër. Ai u mbështet mbi shkop dhe e kaloi njërën këmbë mbi tjetrën. Dhe menjëherë më ra ndër mend se diku e kisha parë një figurë të tillë.

Po nuk e kisha parë të gjallë. Ajo ishte një tablo mbi një konkuistador portugez, me veshje gjuetari, dhe e kisha parë në dyqanin e një berberi në Tiranë.

E d'ja se askush nuk do të shtinte, pa dhënë shenjën mitralozi i Kasos dhe sigurisht nuk e dëgjova mitralozin fare, po pashë se Bektashi filloi të shtinte me ngut dhe po ashtu bënte Pëllumbi nga e majta. Shikova oficerin. Ai bëri një hap përpara, pastaj u praps. sikur t'i kishte rënë ndër mend diçka. U kthye në brinjë dhe u palos. Unë nuk pata kohë të shikoja më gjatë.

Batalioni i tretë «Baba Abaz Rabia» kishte rënë gjithnjë në përpjekje dhe gjithnjë kishte korrur fitore. Edhe atëhere në Tëndën e Qypit, kur gjermanët na kapën mitralozin e rëndë të kompanisë së

tretë, po ajo kompani sulmoi në darkë dhe e mori prapë mitralozin e saj. «Baba Abazi» nuk e njihje disfatën, para se të arrinte në Mavrovë, aty nga fillimi i prillit, kur në një mëngjez të vetëm humbëm njëzet e dy shokë dhe u kthyem të mundur.

Por atë që shihja aty përpara, nuk e kisha parë asnjëherë dhe ajo po ngjiste sheshazi, në dritën e diellit. Kur ne zbrazëm pushkët, pothuaj njëherësh, dy rreshtat e parë u kthyen prapa. Nuk besoja që po vriteshin dhe më dukej si në ëndërr, kur i shtie dikujt me kobure dhe plumbat e tua janë erë dhe kundërshtari vazhdon të ecë drejt teje dhe nga ky shkak ti do të ulurish nga ankthi. Pastaj pashë se gjermanët binin dhe se bënin ca lëvizje me këmbë e me duar sikur preknin hekura të nxehtë të pa dukshëm. Kompania gjermane ishte ngatërruar në lëndinë, kishte rënë në pritë dhe përdridhej rreth vetes si një gafore e stërmadhe e shtrirë në kurriz, që përpiqet të eci praptas dhe të cilës gjymtyrët i ngordhin pjesë pjesë. Autoblindat u kthyen mbrapsht dhe filluan të gjuanin brigjet në tym të alarmuara në kulm. Nervozizmi i tankut dhe autoblindave na nxiti të shtonim qitjet. Kur pushuam, në lëndinë s'bëhej më asnjë lëvizje. Kompania dergjej e zbuluar.

Dielli ishte në perëndim. Ngrita kokën për të dytën herë, se nuk besoja të kishte perënduar aq befasisht, po nuk arrita ta shikoja. Drita e kuqe haptej prapa maleve, sikur digjej gjysma e botës.

U ngrita ndenjtur, sikur do të falesha, dhe u përpoqa të kujtoja ato që kishin ngjarë, si isha sjellë

dhe çfarë kisha lënë mangut. Nuk isha sjellur keq. Mund të gëzohesha dhe porsa e mendova këtë, gjërat filluan të riktheheshin te unë ashtu si ishin më parë. Shokët qëndronin në pozicione, shtëpitë e fshatit me muret e rrëzuara dukeshin si një mbledhje invalidësh të hidhëruar, ndërsa drizat dhe shqopet ishin bimë të mbara, secila në vendin e saj. Me fjalë të tjera realiteti ishte i gjallë dhe mund të lëvizte lirisht brenda tij, ta prekje këtë realitet me dorë dhe ta ndjeje veten njeri të çliruar dhe të vërtetë.

*
* *
*

Bota u krodh në errësi. Xhadeja e bardhë u rrinte kodrave ngjitur në grykë dhe i shtrëngonte sikur u thithte gjakun, duke i lënë të mpira dhe pa vullnet. Qielli ishte si një kupolë qelqi blu ku pikëlonin yje në sasi më të madhe se çdo herë tjetër. Heshtje. Megjithatë jeta murmuronte gjuhën e saj të pakapshme, në tokë, mbi kodra dhe në qiell. Kaluan dhjetë minuta. Mbase një orë.

Mbi mal të Beunit u ngrit një hënëz e plotë. Ajo u nis përmes qiellit. Muret e rrëzuara të fshatit, xhadeja dhe brigjet poshtë u lanë në dritë të bardhë. Më erdhi si një lehtësim, sepse errësira më tërhiqte në rrugë të paqena dhe më rrethonte me vetëmi. U ngrita në bërtyla dhe fillova të këndoja nën zë një melodi të sajuar nga koka.

Por me daljen e hënës gjermanët filluan të dërgonin në pozicionet tona në çdo dy minuta një pre-

dhë mortaje. I kërkonin pozicionet e kompanisë, si i verbëri gropat me shkop në dorë nga kreu në fund. Pastaj prapë nga e para.

Hënëza ngjitej ngadalë. Buzëqeshjen dhe sytë dinakë, që i thurrin asaj në kartolina, nuk e shihja.

Një dritë e pakët, sa e një fije shkrepseje, u ndez poshtë në xhade. Mbajta frymën, po vërshëllimën e njohur nuk e dëgjova. Domethënë pula e zezë kësaj here fluturonte drejt mbi mua. Kaluan pesë sekonda. Ajo po vinte me të pabesë, me një fluturim të butë, sikur përpiqte krahët lehtaz dhe shpërtheu dhjetë metra më tej. Futa kokën në supe. Kaloi radha ime. Dy minuta më pas do të gjuanin njëqind metra më poshtë.

Hëna nuk ecte. Ndrisonte botën dhe kënaqej. Ajo u ndihnte gjermanëve të na shikonin më mirë.

U ktheva në shpinë që të mendoja mbi hënën.

Me shkëlqimin e saj të remë ajo nuk të ngroh aspak. Ajo turbullon detrat e botës dhe shpirtrat e njerëzve. Ato çaste unë e urreja atë më shumë nga ç'kam urreyer cilëndo qenje të gjallë. Kur punët arritën në këtë pikë, u turpërova, mbështeta kokën në pëllëmbë të dorës dhe vendosa të flija.

Sipër meje, në të djathtë, qëndronte Murati. Ashtu si unë, kishte vënë gurët njëri mbi tjetrin dhe ishte shtrirë në një gropë si varr, dy pëllëmbë të thellë. Ai e kishte zakon të qahej për çdo gjë dhe gjithnjë ecte në bisht të kompanisë. Gaveta i varej pas vitheve dhe batanija italiane i hante qafën.

Drita e pakët u ndez sërish në përrua, po kësaj here predha u ngjiti në lartësi, kaloi mbi ne, me autoritetin e një trupi qiellor dhe plasi diku shumë larg.

Në të majtë kisha Bektashin.

Ishim në Luzat të Tepelenës atë ditë kur hymë në Parti unë dhe Bektashi. Na thirrën në dhomë ku ishte komanda e kompanisë, si dhe Astriti, ekonomati.

Zëvendëskomisari foli për luftën e dytë botërore, e cila paskej plasur pa u tharë akoma gjakrat e së parës, për aleancën e madhe dhe për batalionin «Baba Abaz», si edhe për gabimet e mia, që isha gjaknxehtë dhe që tregoja nganjëherë shenja lodhjeje. Ndërsa Bektashi ishte shok i mirë, po nuk duhej të ishte aq i ngadalshëm. Ata që dëgjonin, kishin mbajtur një farë solemniteti, sa kohë flitej për situatën botërore, por u gjallëruan dhe u bënë përsëri ashtu si i kisha parë çdo ditë, kur zëvendëskomisari tha: «Tani të shohim çështjet organizative».

Çështjet organizative të asaj dite ishim unë dhe Bektashi. Kjo më tronditi, se s'kisha dëgjuar ndonjëherë të fliste njeri me atë gjuhë. Po munda të kuptoja, ndërsa ndodhesha në kulmin e hutimit, se zëvendëskomisari na propozonte ne të hynim në Parti.

— Pranojmë, pranojmë — tha Bektashi.

Shikova Gjolekën dhe komisarin. Ata po më buzëqeshnin me dashamirësi. Astriti dukej i preokupuar për të ardhmen time, po edhe ai buzëqeshi.

— Pranojmë posi — thashë unë. Të më kishin emëruar në atë çast komandant të brigadës, nuk do të më vinte më tepër çudi. Isha pesëmbëdhjetë vjeç.

Kur dolëm jashtë, Bektashi shikoi andej-këtej dhe më hodhi dorën në qafë. Unë lundroja nëpër

ajër. Shtëpitë e Luzatit rriteshin e mblidheshin, shtydheshin pas e përpara dhe vetëm kur Bektasni më shtrëngoi damarët e zverkut, shkela përsëri në tokë.

Më poshtë Bektashit qëndronte Vitorja me automatik. Ajo ishte trime dhe gjithnjë e qeshur. Por ajo ishte bërë tani disi enigmatike.

Ishim në mal të Salarisë atë ditë kur komanda e batalionit vendosi të pushkatonte Vitoren si edhe intendentin, se dikush i kishte parë duke u puthur. Atë ditë partizanët shëtisnin në grupe dy e tre dhe ishin të shqetësuar me fytyra të vrerosura dhe memece, sikur do të pushkatohej secili prej tyre. Ata të dy i kishin vënë të rrinin bashkë atje poshtë, rrëzë një prralleje, që të provohej haptaz dhe deri në fund krimi i tyre. Unë ndjehesha i humbur dhe i shkretë dhe mali i Salarisë po më hipte sipër. Po shihja me sytë e mi se atë ditë batalioni ishte një gjë dhe komanda një gjë tjetër dhe besimi im në jetën dhe në njerëzit befas ishte hedhur në erë. Dhe do të ishte bërë pa tjetër ashtu si vendosi komanda dhe një gjysmë ore më pas Vitorja dhe intendentin do të ishin pushkatuar para nesh dhe nga ne vetë, sikur të mos kishte mbirë nga dheu komisarit i brigadës. Ai erdhi atje i hipur në mushkë, i shoqëruar nga një korrier dhe na dha dorën të gjithëve. Ai nuk të përqafoje.

Komisarit nuk i foli asnjëri për të dënuarit me vdekje dhe ai shkoi drejt në komandë. Pastaj u thirrën atje të dënuarit. Ne hiqeshim sikur me rreshim me punët tona.

Një gjysmë ore më pas të dënuarit dolën jashtë, kokulur e të kapur për dore, sikur kthehe-

shin nga altari. Ishin krejtësisht të hutuar, se s'kishte kuptim të mbaheshin për dore. Dhe ne e pamë se komisari u kishte shpëtuar jetën dhe u kishte uruar fejesën. Komanda vazhonte mbledhjen, ndërsa në lëmin e fshatit krisi vallja. Pounuk ishte këngë dasme. Ishte një këngë mbi tepelelasit dhe vlonjatët, që rrojnë me bukë thatë.

Nga ajo ditë e prapa Vitorja nuk ishte më ajo e para.

Ç'të ishte ajo e puthur që i kishte marrë mendjen për jetë Vitores?

Kjo do të mbetej një nga të fshehtat e luftës, sepse s'mund të kërkoja shpjegime nga njeri. Intendenti vinte nganjëherë te ne, me mëngët të përveshura, me kapelë të ngritur lart, me koburen me dorëz të fildishtë në anën e djathtë. Fliste me Gjolekën dhe Astritin. Qeshte, i zbetë, me buzën, që i dridhej. Na shikonte sikur të ishim njerëzit më të lumtur të kësaj bote. Nuk pyeste për Vitoren. Ajo shkante te vija e mullirit të lante ndonjë plaçkë dhe s'kishte fuqi të hidhte këmbët. Intendenti ngutej të ikte, duke ecur në mes të xhadesë. Donte të tregonte gjallëri dhe ishte si një kalë që ja pengonin lëvizjet qinglat në këmbë dhe freri i hekurt në gojë. Duhej të pritte nja dhjetë ditë të tjera, që të krijohet ndonjë shkak për të na bërë përsëri vizitë.

Që nga dita e fejesës atje në Salari, Vitorja herë-herë buzëqeshte me vete dhe shikonte në hapësirë.

Skudra jonë shtrihej poshtë, si e mbjellë në kurrizin e kodrës. I fundit vinte Pëllumbi, «shkrimtari». Ai kishte një libër dhe disa defterë. Ishte më i gjati në kompani dhe mezi mbahej në këmbë.

Batalioni ishte i gjithi në Rrepet e Damsit, kur «shkrimtari» harroi pushkën që ja gjeti Bektashi. Atë ditë Sefedini i këndoi «shkrimtarit» këngën e nipit shkollar të shehut të Progonatit.

Sefedini u ngrit në valle, i shkurtër e i bukur, me mustaqet bigë dhe me qeshjen e tij të madhe, që i ngjante një maske të komedive klasike.

E tërë kompania qeshte dhe nxiste Sefedinin, që s'kishte tjetër qëllim, veç të na argëtonte pak, po «shkrimtari» u skuq sikur do të merrte flakë. Pastaj u zbeh dhe njollat kafe të fytyrës ju errësuan më keq, ndërsa sytë ju zmadhuan pa masë dhe i rrëshqitën lotët.

S'kishte ngjarë kurrë të qante partizani dhe asnjeri përveç meje, që u ndodha pranë, nuk e vuri re dhembjen e thellë të «shkrimtarit». Ai nuk i duronte fare shakatë.

Vjosa buçiste atë ditë dhe në mbrëmje na u mbyt një partizan nga Kamçishti. Ai ra nga trapi, e rrëmbeu vdekja, pa zë e pa gjurmë, ndërsa uji ishte i errët dhe brigjet krejt të zhveshura.

Shokët e mi, me fëmijë cilët më lidhnin kujtimet e ditëve më të mëdha të jetës, i kisha në krahë, në përgjim, të groposur e të heshtur. Secili prej tyre e dinte mirë punën e tij. Ata asnjëherë nuk merreshin me hënzën dhe nuk u jepnin rëndësi predhave qorre. Kur të gdhijej, ata mund të shihnin gjurmët e frikës në fytyrën time. U rrotullova në krahun tjetër.

Tani i ndjeja shokët pranë, po në çastin tjetër isha vetëm me frymëmarrjen time dhe pastaj prapë ashtu, ndërsa me majën e këpucës së djathtë gërmoja parreshtur një vijë në dheun e butë. Para meje, në hapësirë, me dhëmbët jashtë dhe duke u

lëkundur, qëndronte vdekja. Ajo kishte dalë nga Mavrova dhe endej atje, duke pritur të shfaqej kur të lindte dielli. Kur ngrija kokën për ta parë, ajo nuk ishte figurë, as lëndë, por diçka që tretej në hijet e natës si pluhur. Pastaj ajo u kthye në një deve me qafën të zgjatur drejt malit të Beunit, ndërsa këlyshët e saj të zinj i lëshonte rrëzë kodrave, në përrenj dhe përpjetë xhadesë. U përmen- da nga kjo ëndërr, kur balli më takoi mbi pushkë, por ajo vazhdonte disi edhe me sy hapur. Thashë me vehte se ishte për të parën herë që e shikoja vdekjen të qartë, materialisht të qartë dhe e para herë që vrisja mendjen për të. Dhe sa orë do të vazhdonte kjo kështu?

Nga pozicioni i Muratit rrëshqiti një hije. Nje- riu ecte i kërrusur dhe i vendosur. Streha e kapelës i printe përpara.

«Gjolekë i dashur, thashë me vete. Këtë vizitë nuk do ta harroj kurrë». Desha të hapja krahët, po u përmbajta.

Ai u shtri pranë meje. Qitjet e mortajës ishin rralluar. Një në një gjysmë ore. Tani as që ua vija veshin.

— Nesër në orën gjashtë do fillojë muzika — tha Gjoleka. Unë lëviza dhe nuk fola.

— Do qëndrojmë sa të mundemi, — tha ai — pastaj do hidhemi në përrua dhe do dalim në breg të Beunit. Do tërhiqemi me urdhër.

Tek fliste, Gjolekës i bëheshin katër palë rru- dha në ballë dhe përsëri më shikonte pa më parë, si atë ditë në vendroje. Nesër ai do të përgjegjej për pozicionet tona, si edhe për jetën e gjashtë-

dhjetë e katër partizanëve. A do të rrinte ai edhe pak tek unë?

M'u duk se Gjoleka e kuptoi dëshirën time. E ndjeu sa e thellë ishte ajo. Ai e kishte fytyrën fare pranë dhe e pashë se u vrenjt. «Jo, or bir. Jo, Merko. Ti duhet t'i bësh ballë vetë. Do ta shohësh dhe do të bindesh se mund t'i bësh ballë», më thoshin sytë e tij.

— Po zbardh më duket — thashë unë.

Nxehtësi

Tri krisma të thata topi çanë ajrin njëherësh. Tri kapuce të bardha tymi qëndruan pezull në qiell: njëra mbi kala të Plloçës, tjetra mbi shkëmbinjtë e fshatit Vajzë dhe tjetra mbi pozicionet tona. Ishin sharapnele.

Nga vija e parë tek ullishtat u ngritën përpetë si gjarpërinj të ndritshëm dy raketa. Menjëherë krisën topat fushorë e malorë, krisën mortajat dhe kanonçinat. Tanket dhe autobлиндat bënë sërish përpara.

Por në sfondin e krismave të luftës, ushtoi një gjëmim, që përuli gjithë të tjerët. Fill pas gjëmimit, një yll që mezi shquhej, përshkoi qiellin nga Qafa e Dushkut gjer në mal të Salarisë. Sipër në mal ylli i bardhë zuri tokë dhe atëhere u trondit vendi. Të tillë top si ai, që shtiu nga ura e Drashovicës, nuk kishim dëgjuar as në luftën italo-greke. Ai shtiu dy predha të tjera, që plasën sipër në majë, për t'i bërë të ditur Kurveleshit, Tepelenës dhe Mallakastrës, se kishte filluar lufta e madhe.

Këto ishin minutat e para dhe nuk m'u dukën të rënda. Kisha dremitur pak afër mëngjezit dhe

kokën e ndjeja esëll. Shikoja luftën me çudi. Lufta kishte shtrirë krahët, nga brigjet e Lapardhasë ku gjendej një repart i Brigadës VS., gjer në kala të Pllaçës, ku ishte komanda e batalionit tonë. Krahina kërciste e tëra, si një vandak me shkarpa i hedhur në zjarr, megjithatë, në sektorin tonë nuk binnte asnjë predhë.

Era e cfakës dhe trëndelinës, era e barit të njomë gjithë vesë, më gjallëroi. U ngrita në brinjë të shikoja Muratin. Ai ishte ngjitur për toke me pushkën në sy. Atij i luajtën shpatullat. Zbrazi pesë fishekë, gati pa marrë shenjë dhe e kuptova se rreziku na kishte pllakosur befas.

U zgjata me trup jashtë pozicionit dhe u habita. Gjermanët ngjiteshin drejt nesh, duke u penguar nëpër driza. Ecnin më këmbë, me automatikët në qafë. Ata po na hipnin sipër.

Ku po shkonin ata ashtu!

Një breshëri automatiku gati më qethi flokët.

Krismat e pushkëve të skuadrës i dëgjoja si një qepje me maqinë, të buta në fund dhe të forta sipër në krye. Skuadra punonte me nxitim, po unë nuk shihja asgjë dhe s'mund të shtija.

— Bombat! — thirri Bektashi. Dallova këto nota në zërin e tij; e para, detyra; e dyta, i hidhni këto bomba dhe do të shihni; e treta, po nuk i hodhët mirë, do ta pësoni.

E gjithë skuadra hodhi nga një bombë. Dëgjova automatikun e Vitores. Një karikatore plot. Disa thirrje të shkurtëra në një gjuhë pa kuptim, tregonin qartë se ata përpoqën kokat në pozicionet tona dhe u kthyen mbrapsht me dhembje, dhe era e barutit kishte tani shijen e vdekjes.

Po nuk patëm kohë të gëzoheshim për fitoren. Dy mortaja dhe dy topa ju kthyen në çast bregut tonë.

Gjatë atij bombardimi plot egërsi, që zgjati nja 15 minuta, veshët e mi kapnin edhe tingullin më të lehtë. Isha ngritur në gjunjë të merrja frymë. Një predhë ra para pozicionit tim dhe presioni më hodhi praptaz në kurriz. Ashtu siç rashë, më shkuan sytë në kupën e qiellit dhe atje pashë «pulen e zezë», që vinte kësaj here drejt mbi kokën time. Sa larg e pashë!

Ajo po vinte, si një pikë e errët, e inatosur me vetëveten. Ajo po vonohej duke u sjellë rreth boshtit të saj. Sidoqoftë erdhi fundi. S'mund të vonohet më gjatë në qiell. Veç në qoftë e prishur. Ajo po vjen. Ajo...

«Pula e zezë» u ngul në dhe dy metra para meje. Pata mbuluar fytyrën me duar, po dheu prapë më mbushi gojën. Ajo nuk plasi. Prita dhe pesë sekonda, pastaj falënderova nga zemra punëtorët gjermanë. Komisari na kishte thënë se ata sabotojnë fabrikat e municionit.

E kisha kokën bosh. Nuk e dija se ç'u bënë punëtorët gjermanë që shikoja aty më parë. Disa plasje të tjera më përmendën. Tani i dëgjoja ato me indiferencë. Isha i sigurt se nuk do të vritesha atë ditë.

Po pluhuri dhe era e barutit më kishin zënë grykën. «Aha! thashë unë, po e hamë barutin me lugë».

Dhe m'u kujtua mësuesi ynë i shqipës në gjimnazin e Tiranës. Dy vjet më parë, më 28 Nëntor, mësuesi na kishte mbajtur një fjalim. Ai ishte një

patriot madhështor. Tha se për Shqipërinë kanë luftuar e do luftojnë fshatarët tanë kreshnikë. Ata që shtrojnë leshin e gjoksit, kur zënë vend pas gurit, ata e hanë barutin me lugë.

«Tri pëllëmbë lesh në gjoks dhe që e hanë barutin me lugë»!

— Hej, Murat! — thirra unë. Ai nuk u përgjegj. U kujtova se më mungonte fare leshi në gjoks.

*
* * *

Në drekë, kur dielli më binte pingul mbi kokë dhe në pagure s'më kishte mbetur asnjë pikë ujë, gjermanët bënë sulmin e tretë.

E ndjeva se po sulmonin, jo sepse kishte pushuar bombardimi, po nga një lloj shqetësimi që më erdhi nga toka. Në kokrrizat e dheut dhe në rrënjët e cfakës që kisha para hundës, i pashë si ngjiteshin ata. Kësaj here ngjiteshin duke gulçuar dhe djersa u kishte dalë mbi rroba.

Tunda kokën që të largoja nga sytë atë pamje dhe shtriva dorën mbi tytën e pushkës. Atë çast erdhi barkas Gjoleka.

Ai dukej i kënaqur, por lëvizte qafën pa pushim.

Nuk e kuptova përse erdhi atje Gjoleka. Pozicioni im ishte mbi një rrëke, në krye të kodrës. Pralllet aty ishin aq të dendura dhe vendi aq i thyer, sa nuk e çanin dot as dhitë. Në dy sulmet e para asnjë gjerman nuk ishte dukur atje. Unë kisha mbetur një pushkë e vulosur dhe më vinte turp të shikoja Gjolekën.

— E dëgjon Kason tonë? — tha ai.

Kisha vazhduar ta dëgjoja Kason edhe në tensionin më të madh. Tanket i turreshin shkëmbit të kuq dhe ishte si një tryelë dentisti, që gërmon dhëmballën. Kur prapseshin tanket, ja fillonte artileria. Gjermanët kishin vendosur të thërmonin shkëmbin. Po mitralieri kishte ndryshuar pozicion disa herë, gjithnjë atje rreth shkëmbit dhe, kur ne thoshim me mendje se Kasua u shtyp, kriste mitralozi i tij i rëndë, që rrihte xhadenë dhe faqet e kodrave të mbrojtura nga kompania. Në dy sulmet e para ai na kishte ndihmuar plot bujari. Dhe secili nga ne do të donte t'i puthte atij duart dhe ta mbante mbi supe.

— Murati — thashë unë. — Po rënkon Murati. Gjoleka ishte bërë një me pushkën.

— Bjeru, aha, bjeru! — Gjoleka thirri me një zë të hollë gjahtari, sikur unë të isha diku larg.

A thua se gjermanët dolën në shtegun tim! Gjoleka po shtinte dhe fliste me pushkën e tij të gjatë. Pas çdo të shtëne, thërriste: «Aha hup, aha,» dhe çdo nerv i trupit të tij ngrehej e shkruhej me pushkën bashkë.

Përsëri nuk po shikoja gjë. Po kësaj here kisha vendosur t'i shihja doemos gjermanët. U ngrita drejt në këmbë. Më kishte hipur një eksitim i çuditshëm, si në lojë. Vdekja, plagosja dhe gjëra të tjera si këto, që mund të sillte një lojë e tillë, më kishin dalë nga mendja krejtësisht.

Disa ullinj të egër sa një bojë njeriu, të shpërndarë në faqen e kodrës, m'u dukën si gjermanë. Po hapja sytë dhe, e kuptova se nuk ishin gjer-

manë, kur dëgjova një britmë që s'ngjante me britmë njeriu.

— Merko, ulu se të vrava! — Gjoleka më kish-te drejtuar pushkën i ngritur në gjunjë, me fytyrën të prishur.

U shtriva rrafsh përtokë, me hundën në baltë dhe flokët në rrënjën e cfakës. Kur të mbaronte lufta, do të merrej vesh në tërë batalionin se Merko Qazimi i kompanisë së dytë ishte sjellë si një fëmijë, ishte ngritur në këmbë, mbase që të ikte nga lufta, dhe Gjoleka i kishte kthyer pushkën. Kompania do ta çarmatoste Merkon ose do ta linte me shërbim pranë Nanes, gjellëbërësit të batalionit. Ai e kishte humbur nderin për jetë.

Lotët më përvëlonin sytë dhe hidhërimi më kish-te kapur më keq se rrjeta peshkun. Më pas e pashë se ajo ishte një punë krejt e kotë. Gjoleka nuk e hapi gojën kurrë.

— Hej, të prapën — tha Gjoleka.

Ktheva kokën me mundim dhe pashë Gjolekën të ngritur në brinjë. Ai po shikonte prapa me habi. Pastaj i rrudhi sytë dhe gjaku gati i plasi në fytyrë.

— Aaa, ku vete mor ta. . nënën! — klithi Gjoleka dhe në britmën e tij ishte dhembja e një plage.

Bardhua, nipi i Gjolekës, po hidhej çalimthi poshtë bregut, duke u penguar, ndërsa trasta i rrihte brinjën. Ai kishte ardhur nga fshati dy muaj më parë. Gjithnjë më ishte dukur si diçka e tepërt, e huaj dhe e gabuar ardhja e atij njeriu në kompani. Ai nuk qeshte kurrë. Në fytyrën e tij të verdhë kish vijat e një ofendimi të vjetër, ndoshta që në djep. Ai i kish prerë për gjithnjë lidhjet me njerëzinë dhe e kish paracaktuar qëndrimin e tij kun-

drejt çdo sendi dhe çdo ndodhije. Në fillim isha habitur me sëmundjen e tij, kisha provuar t'i afrohesha, po ishte një lloj si t'i vije dorën urithit sipër. Të tjerët ndjenin njëlloj si unë, po askush nuk fliste. Ai kishte ardhur partizan dhe me këtë kishte fituar një privilegj të madh. Kur e pashë të ikte, ndjeva gëzim dhe urrejtje. Pështyva në tokë, më shumë që t'i bëja qejfin Gjolekës.

Po Gjoleka më pa një çast me sy të ftohtë xham. Kisha harruar se Bardhua ishte nip i tij, ose kushëri i dytë, ose diçka e këtillë.

— Kthehu të them! — klithi prapë Gjoleka. Ai shtiu me pushkë para Bardhos dhe çikat e gurit kërcyen përpjetë. Gjoleka u përmbloodh dhe u tërbua, sikur t'ja kishin shtrënguar trupin me hekura, e mbushi pushkën prapë dhe kësaj here do ta vriste në vend.

Bardhua qëndroi befas, u përkul mbi vete dhe u paralizua, sikur të kishte parë humnerën. Pastaj u kthye nga ne, i habitur.

Bardhua i mbylli sytë, sikur priste ta vulosnin me hekur të nxehtë. Ai kish pësuar një ofendim tjetër të pafund. Unë lutesha që ta përpinte dheu. Ai luajti kokën, kapelja ju anua nga veshi i majtë dhe tani dukej si një bimë e përvëluar nga të nxehtëtit.

Gjoleka u kthye në brinjën tjetër. Ai ngrii dhe uli kapelën tri herë. I përgjegjej një shenje nga skuadra e parë.

Gjermanët nuk ishin ngjitur në kodër. Ata ishin kthyer. Dhe kjo ishte pa kuptim. Përse të ishin penduar gjermanët!

— Shkojmë te Murati — tha Gjoleka.

U ngjita këmba-doraz pas tij.

Pranë Muratit rrinte në gjunjë Bektashi, që

fshinte duart e përgjakura pas pantallonave. Nga vështrimi që këmbëu me Gjolekën, kuptova se kish-te ngjarë diçka e rëndë. U ngrita në këmbë.

— Ulu! — urdhëroi Gjoleka.

Ishte njëlloj sikur të më kishte rënë me grusht në kurriz. Pse dreqin atë ditë ngrihesha në këmbë pikërisht kur s'duhej?

Murati rrinte shtrirë në kurriz, me fytyrën krejt të verdhë dhe të nxirë, me mjekrën të shtrembëruar, me bebëzat e syve lart.

Ata të dy e kthyen Muratin barkas dhe Bektashi i futi në ije fashon e tij të gazrave, pastaj i mblo-dhi shuk këmishën dhe i kaloi mbi të rripin e pantallonave.

— Tërhiqe te gorica — më tha Gjoleka.

Ata dyqind metra, gjer te gorica, vinin teposhtë. Po kur ke në kurriz një shok gjysmë të vdekur dhe përpara një vend të mbuluar me gurë është sikur të mbash sipër një mal të tërë. Kishte filluar sërish një bombardim i tërbuar dhe gurët e thërmuar hapëshin lart si fishekzarë.

Po të gjitha këto u shuan. Nga fundi i kodrave, atje ku ishin pozicionet e skuadrës së katërt, filluan të vërshëllenin qitjet e një «Sharsi» gjerman. Ishte si era e ngrirë e veriut, që vinte nga jugu, duke prerë jetën në mes. Ajo më kallj llahtarën në zemër. Ne ishim thyer në krahun e majtë.

Njeriu i përroit të Beunit

Ne ngjiteshim lart, në vijë të hapur, drejt rrezës së Beunit. Na e mbulonte tërheqjen skuadra e tretë. Prapa meje vinte Bektashi.

Nuk e kuptoja përse Bektashi ishte i kënaqur nga unë. Ai gjithnjë më përgjonte. Me një lëvizje të kokës, më tregonte rrugën, që duhej të ndiqja.

Kundër zakonisht të tyre, gjermanët nuk na u qepën pas. Ishin të lodhur. Për gjashtë orë rresht ata kishin derdhur mbi ne aq hekur, sa do të mjaftonte për të futur kompaninë tri herë në dhe.

Në ballë ecte Kasua, mitralieri. Atë po e mbanin shokët në supe, po ai nuk dinte gjë. E kishte prerë mortaja në mes. Kishte vdekur edhe Murati. Atë e kishim ngarkuar në mushkë. Ishin plagosur rëndë katër të tjerë. Qante vetëm Evanthia, infermierja. Të tjerët ishin lodhur. Secili ulej të pusnonte, ose ecte sipas dëshirës. Kurrë s'kishim qenë aq të lirë.

Sipër, në rrezë, Gjoleka i dha fund plogështisë sonë. Na caktoi vendin për çdo skuadër, shpërndau vetë dy teneqe me ujë, që i sollën nga një haur dhe tha diçka për ushqimin me Astritin. Kompania mori shpirt, po asnjëri nuk lëvizi për ushqimin.

Ne i pritëm gjermanët me qetësi, po ata nuk u ndien tërë mbasditen. Në mbrëmje na dhanë urdhër të tërhiqeshim matanë përroit të Beunit.

Në të rënë të muzgut ishin ngjitur nga perëndimi disa re si shtëllunga leshi. Pas tyre ishin dyndur të tjera dhe kishin zënë gjithë qiellin. Tani ishte fare errët. Ne përfitonim nga çdo ndalesë për të mbyllur sytë në këmbë.

Dikush përpara u pengua dhe shau dikë nga nëna. Pastaj shau prapë.

— Hej, t'u shoftë! Qenke dystaban, or derr. — Ky tani ishte zëri i Veledinit.

— Mos thërrit! Shiko përpara! — foli Bektashi.

— Opo ky, bën ç'bën e më hipën në kurriz.

Kush i hipte në kurriz Veledinit!

Errësira buronte nga përroi si avull dhe hapej rrëzë malit dhe mbi kodra, e butë dhe e heshtur. Një gur i madh u rrokullis tatëpjetë, vërshëlleu në ajër dhe krisi mbi shkëmbinjtë, duke e bërë edhe më të thellë errësirën. Një copë herë ecëm në rrugë të drejtë. Ndjehesha i qetë dhe i sigurt dhe fare i lirë, si një copë dërrasë në rrjedhën e lumit. Në krye të skuadrës ecte Bektashi, para Bektashit Gjoleka, dhe kështu me radhë, prinin ata që dinin rrugët e botës. Dhe nuk duhej tjetër veç të shkoje pas tyre; dhe s'ka më mirë kur të tjerët të çojnë atje ku duhet. Kështu do të ketë qenë puna me tërë këmbësorët në të gjitha kohërat.

Në krye të përroit u bë një pështjellim. Komisari ishte kthyer në haurin e një plaku që ta merrte atë si rrugërrëfnyës. Plaku nuk donte. Shante me zë të lartë dhe në errësirë fjalët e tij përhapeshin si britma shpendi. Na shante që tërhiqeshim.

Dikush tha se kot e zgjatte komisari. Babushi duhej pushkatuar. Po aty për aty qarkulloi fjala se ai i paskej vidat e kokës metë dhe të dy djemtë partizanë.

— Xhaxhua ka qenë në luftën e Vlorës — thirra unë, duke dalë përpara.

— Haje, drej — tha dikush.

E lamë xhaxhon të shante dhe u nisëm. Atëhere ai, i mbathur vetëm me çorape, kaloi sipër rreshtit tonë, duke u hedhur nëpër gurë dhe doli në krye.

— Këtej të them — thirri xhaxhua. Ai e mori komisarin për krahu dhe e tërhoqi lart. Si duket komisar i ishte futur në një shteg pa krye.

Xhaxhua qëndroi në vend që të na numëronte, siç bën bariu me dhentë.

— Njëzet e gjashtë — thirri xhaxhua. — Dale të të puth, shejtan!

I njëzetegjashti ishte Xhorxho Paskualinua, që ecte para meje. Xhorxhua bëri një hap pas, po pastaj e kuptoi se plaku donte ta puthte. U puthën tri herë. Ata që u ndodhën pranë, qeshën me zë të lartë dhe kjo e xhindosi plakun prapë, po tani nuk shante më.

Përroi i Beunit është treqind metra i gjerë dhe njëqind i thellë. Një çarje e vërtetë e tokës, e ngjeshur me errësirë.

Ne ecnim rrëzë malit dhe në krye të përroit. Duhej të bëja përpjekje për të mbajtur ndjenjën e realitetit, se lodhja, gjumi, hijet e natës dhe xhaxhua, ishin përzier e bërë një.

Fillova të mendohesha qetësisht për xhaxhon.

Aj banonte në haurin buzë përroit, që e kishte ndërtuar vetë me gurë e me pllaka. Kulloste dhitë. Në një largësi prej pesë kilometrash, s'kishte frymë

njeriu pranë. Xhaxhua ishte zot i përroit dhe i kodrave.

Dy javë më parë po shkoja si korrier në shtabin e brigadës në Ramicë. Nuk mendoja asgjë atë ditë. Pamja atje në kodra ishte e lirë, më pëlqente të ecja vetëm dhe, po të mos druhesha se më dëgjonte ndonjë udhtar i rastit, mund t'ja kisha marrë edhe këngës. Po pastaj m'u desh të zbrisja në përrua dhe më hipi një farë shqetësimi, gjë që ngjet sa herë kalon në një përrua. Isha duke dalë prapë në kodra dhe drita e diellit më mori sytë, kur u gjenda papritur para atij hauri, që nuk dukej aspak mikpritës. Xhaxhua rrinte mbi një gur, në hyrje të vathës, me flokët e bardhë në erë i parruar prej një moti. Ai gdhendte me thikë një lugë druri.

— Vdekje fashizmit, Xhaxho! — thashë unë, duke u ulur të çlodhesha.

Xhaxhua vijoi të punonte. Ngriti kokën për një çast dhe nuk u përgjegj.

Po unë u tregova i duruar. Fillova të pastroja pushkën me leckë.

Si mbaroi punë me lugën dhe mbeti i kënaqur, xhaxhua erdhi rrotull, duke trazuar vedrat. Rrinte zbathur dhe mëngët e gjera të këmishës i tundeshin andej-këtej. Ishte i gjatë dhe i fuqishëm. Cili mund të ishte ai njeri i vetmuar?

Ai doli nga hauri me një sapllak të madh me dhallë dhe qëndroi para meje.

— Na, pije — tha ai.

Era e gjalpët, që notonte buzë sapllakut, më zuri frymën.

— Falemnderit, or mik. Nuk kemi vdekur për bukën tënde — thashë unë.

Xhaxhua ktheu kokën pjerrtas, siç bëjnë cjeptë dhe më pa me habi, si nga larg. Në sytë e tij kishte një trishtim dhe një mirësi të thellë, që mund ta gjesh vetëm te njerëzit pak të lojtur, që jetojnë në një botë më vete, po që gojën e mbajnë të kyçur e nuk të flasin kurrë.

Ai u kthye në haur i kërrusur dhe solli një çerek buke misri. E vuri sapllakun para meje dhe filloi të bënte **përshesh**.

Xhaxhua hëngri lugën e parë dhe më shikoi sikur kërkonte mëshirë. Uli kokën dhe ma dha lugën mua.

— Hë, hë! — më nxiste xhaxhua. Ai donte që unë të haja tri lugë dhe ai një. Dhe, sa herë që hapja gojën, më shikonte me merak, nëse më bënte luga e drunjte, që sapo e kishte gdhendur.

Kur mbaruam, ndenjëm pranë e pranë kokulur.

Xhaxhua ishte kredhur përsëri në vetëminë e tij. Desha të ngrihesha e të ikja, se atë çast ai më ngjau me një mumje, kur filloi të këndonte, pa e hapur gojën. Ishte një zë i dredhur, pa peshë. Ishte një tingull i zgjatur në fjalë, si një vajtim i dalë nga shpirti:

*Katërqind e ca të vrarë,
katërqind e ca shehitë,
vallë qysh e dhanë xhanë,
pa uj' e pa njeri pranë.*

Ishte kënga e luftës së Vlorës. Në fillim u çudita që xhaxhua nisi të këndonte dhe desha të bëja iso, po, kur kishte mbaruar ai rreshtin e parë, s'kishte fuqi të hapja gojën. Ishte e para herë që dëgjoja një shpirt të këndonte.

Xhaxhua, kishte pushuar dhe tani tundte kokën për të flakur prej andej disa kujtime të rënda.

— Se mos ju vënë qylafin! — tha xhaxhua, duke ngritur zërin, sikur donte të më shkulte nga vendi.

— Çfarë qylafi? — pyeta unë.

— Qylafin e bardhë.

— Ç'na duhet qylafi? Kush do na vërë qylaf?

Dalëngadalë po përparonte biseda jonë e çoroditur dhe unë arrita të kuptoja se xhaxhua kishte qënë në luftën e Vlorës më 1920 dhe atje i ishte vrarë vëllai i vetëm. Kur italianët ishin hedhur në det, parësia i kishte dhënë secilit luftëtar një qylaf dhe një kilogram rrush. Dhe fshatarët ishin kthyer në shtëpira duke u çuditur me qylafin.

Xhaxhua kishte hapur sytë dhe më kishte përfshirë të gjithin, me shikimin e patundur të pleqve. U përmenda dhe qesha me zë të lartë, pastaj u inatosa. Pastaj ja ktheva me të mirë dhe u përpoqa gjatë t'i shpjegoja punën tonë. Xhaxhua shtrembëronte mjekrën nga kënaqësia.

— Kështu më thotë edhe Ganiu — tha xhaxhua.

Isha kthyer edhe një herë tjetër te xhaxhua. Më priti pa fjalë, po dorën ma mbante në sup në kohën që haja përseshin. Lugën e kishte thelluar dhe zvogëluar.

Tani që po tërhiqeshim matanë përroit, e dija se xhaxhon nuk do ta shihja më. Sigurisht ai do të bënte marrëzira. Gjermanët me uniformat ngjyrë hekuri dhe me mëndjet e tyre të hekurta, do ta quanin xhaxhon shkelës të rregullit. Ata do ta pushkatonin, aty prapa haurit, ashtu si do të push-

katonin çdo burrë të Labërisë, sepse ai ishte operacioni i madh, pas të cilit nuk duhej të kakariste asnjë pulë. Po xhaxhua nuk do ta besonte pushkatinin, as kur të ndjente plumbat në trup. Ai do të shante.

Mbase nuk ishte ashtu. Mbase këtë xhaxhua e dinte që më parë dhe prandaj grindej me komisarin.

*
* * *

Dita e tretë e operacionit. Ditë e gjatë qershori. Në pështjellimin ndërmjet ditëve dhe netve, kufitë e kohës kishin humbur. Koha ecte pa mbarim.

Nga krei i sektorit tonë të ri varej poshtë gjer në përrua një breg i veçuar. Ai ishte fare i zhveshur dhe vetëm në kurriz të tij kishin mbirë disa driza. Në bishtin e bregut hapeshin ferrat. Po mendoja për këtë lodër të gëzueshme, që kishte bërë natyra. Ai breg i ngjante një peshku të vendosur në këmbë. Faqen e sipërme të këtij bregu nuk e zinte dielli, prandaj ajo ishte e veshur me një bar të butë e të freskët.

Akoma më poshtë, në zallin e përroit, rrinin grumbull ca shkëmbinj, që nuk dihej si kishin mbirë. Ata ngjanin si qyteti i shkurtabiqëve.

Faqja e bregut dhe shkëmbinjte përbënin zonën time të vrojtimit.

Gjermanët kishin sulmuar atë ditë tri herë dhe ishin thyer poshtë, duke u ngrënë me njëri-tjetrin si qentë. Shokët i kishin dëgjuar britmat dhe shar-

jet e tyre, po asnjëri nuk dinte t'i imitonte. Unë s'kisha parë e dëgjuar gjë, se më kishin dërguar korrier në Ramicë.

Në sektorin tonë ishte qetësi, po Bektashin nuk e mbante vendi. Ai rrëshqiste ngadalë nga një pozicion në tjetrin dhe koka e tij rrumbullake, me mustaqet të pakrehura, i ngjante kokës së një foke që del për eksplorim. Në sulmin e tretë gjermanët kishin arritur deri te shkëmbinjtë në përrua.

Tani ata me topa të lehtë e mortaja, rihnin pozicionet e dy skuadrave të kompanisë së tretë, e vetmja pikë mbrojtjeje, që kishte mbetur rrëzë malit në anën tjetër të përroit Ajo pikë nxirrte tym e pluhur sikur digjej parreshtur. Dhe, sa ulej pakëz tymi, gjermanët e sulmonin me automatiksa. Unë e dija shpirtin dhe fatin e njerëzve, që merrnin frymë atje në mes të tymit.

Kur shkoja atë mëngjez në Ramicë, rrugës takova Servetin, komisarin e kompanisë së tretë. Edhe ai shkonte në shtab, po nuk dinte përse e kishin thirrur.

Komisari ecte me hap të lehtë e të gjatë dhe vërshëllente dhe pushka model 91 i shkonte pas shtatit. Gëzimi i qe veshur nëpër rroba si pare peshku.

Përse është kaq i lumtur ky komisar? Mos vallë beson se do ta ngarkojnë me misione që vendosin fatin e luftës? Apo ka ndonjë arësye personale? Dhe çfarë arësye personale mund të ketë njeriu në këta brigje?

Desha të shkëputesha prej tij se më duhej të rendja për ta ndjekur, po ai e pa të udhës të më merrte nën kujdes.

— As më thua përse bëjmë kësaj here luftë frontale? — e pyeta unë komisarin.

— Që të mësohemi, — u përgjegj shkurt ai. Kish qëndruar në vend dhe po më hetonte me sy. Kur u sigurua se isha në rregull, filloi prapë të kërcente nëpër gurë e të vërshëllente.

— Çdo të bëhet kur të prishet fronti. Si thua ti? — pyeta prapë.

Kësaj here ai dyshoi se brënda meje nuk ishin punët aq të qarta. Ai vendosi të bënte pushim. U ul dhe më shikoi me bisht të syrit. Pastaj buzëqeshi. Si duket mendoi se isha tepër i ri. U pendova për pyetjen.

— Kur të prishet fronti, do të luftojmë pa front. Le që do të jepen edhe udhëzime, — tha ai.

Në zërin e tij ndjehej bindje, por në sy ruante një pamje të ndaluar për një korrier. Ai po shikonte në atë krah të hapësirës që mund të quhej front.

Kur arritëm në fshat, unë dola përpara, meqë dija rrugën.

Pashë një plakë që shkulte e bënte togje qepët në kopësht, një mushkë të lëshuar pa zot dhe një djalë të zbathur që vraponte pas një keci të egërsuar. Ai fshat jetonte sikur lufta të bëhej në anën tjetër të dheut. Por lufta u kish hyrë brënda gurëve dhe drurëve dhe kish vizatuar heshtat dhe mburojat e saj në fytyrat e njerëzve.

Shtabi i brigadës, ose më mirë komisar, kishte zënë një shtëpi dykatëshe në krye të fshatit. Atë ditë pamë në oborr disa fshatarë, që nuk dukeshin si fshatarë. Ata duhej të ishin komandantë territorialë. Shihej nga fytyrat e tyre se e mbanin veten për njerëz të shtëpisë. Mendova se komisar i

brigadës me rastin e operacionit po merrte në duart e tij pushtetin ushtarak e civil dhe nuk di pse u gëzova.

Në dhomë, pranë komisarit, që rrinte tek oxhaku me xhaketë krahëve, gjendeshin edhe dy nga anëtarët e seksionit politik. Komisari shikonte nga dera dhe dëgjonte bisedën e rëndë të luftës, e cila sillte zërat e saj nga Lumi i Vlorës dhe nga mali i Beunit. Atje në dhomë lufta ndjehej si një gjënim i vazhdueshëm i tokës, që ndërpritej nga disa krisma dhe shtohesh nga disa të tjera. Anëtarët e seksionit respektonin heshtjen e komisarit.

— Vdekje fashizmit! — thamë ne, njëri pas tjetrit.

Komisari ngriti kokën.

Ne bëmë përpara dhe m'u duk sikur ajo shtëpi nuk mbahej mirë. Pastaj e kuptova. Dyshemeja ishte e shtrembër.

Komisari u çua ngadalë me trupin e tij të lidhur e të shkurtër. Ai ishte gjithnjë i qetë, po sytë i lëvizte pa pushim, që të përfshinte çdo gjë dhe të dukej sikur të shikonte zhveshur.

Komisari nuk na ftoi të uleshim dhe nuk nisi me ne ndonjë bisedë.

— E, si po mbaheni? — pyeti ai.

Pashë se i dridhej lehtë syri i majtë dhe se duhej të kishte disa net pa fjetur. Serveti shpjegoi gjendjen e pozicioneve të tij. Ai tha se mund të mbahej gjer në darkë.

— Jo gjer në darkë — tha komisar i brigadës.
— Afatin e caktoj unë, jo ti. Po të tërhiqesh andej pa urdhër, ti rrezikon tërë batalionin dhe do të pushkatohesh.

Komisari i kompanisë së tretë u zbeh si vdekja. Ai lëvizi duart në mes dhe u kapërcye në grykë. Nuk ishte dëgjuar kurrë të kërcënohej një partizan me pushkatim.

Komisari i brigadës bëri dy hapa para. Edhe ai ishte i zbetë. E kapi Servetin papritur nga krahët, e puthi në buzë dhe me këtë e vulosi atë që tha.

— Mirë — tha Serveti.

Kur doli ai, unë i dhashë komisarit të brigadës zarfin, që kisha çuar. Ai po më shikonte pa folur dhe s'dija ç'të bëja tjetër, veç të ndërroja këmbët në vend. Nuk po kuptoja asgjë nga sytë e tij disi të lagësht. Atje kishte edhe gëzim, edhe hidhërim.

Kur po kthehesha në kompani, mendoja se prapa nesh qëndronte komisar. Mjaftonte që ai të ishte gjithnjë atje dhe batalioni do të mbetej batalion, brigada brigadë dhe ne nuk do ta njihnim disfatën kurrë.

*
* *

Këto po kujtoja atje në pozicionin tim të ri, majë bregut. Nuk doja të shikoja më se ç'bëhej me të dy skuadrat e kompanisë së tretë. Bregun e ulët të tyre e mbanin të mbuluar tymi dhe krismat. Tani kisha vënë një rën dorë në sy me gishtërinjtë të mbledhur si dylbi dhe përgjoja shkëmbinjtë në përrua, ndërsa me dorën tjetër po haja racionin e bukës.

Atëhere ngjau diçka e padëgjuar.

Mbi shkëmbinjtë u ngjit një burrë i gjatë me lëvizjet e hijshme të një atleti, qëndroi majë shkë-

mbit dhe po shikonte vendin. Ishte i veshur si fshatarët e Vlorës, me poture të zeza, me xhamadan e me qylaf në kokë. Qe mbathur me kalca të bardha. Mëngët e gjera të këmishës i vareshin poshtë.

U ngrita në gjunjë dhe fillova t'i bëja atij shenja me kapelë që të vinte lart, ose së paku të ulej. Ai më pa dhe nuk luajti vendit. Nga treqind metra largësi më dukej sikur kishte diçka për të më thënë. Dhe, ndërsa po haja duart nga marazi, ai hapi krahët, sikur donte të mbante ekulibrin. Pastaj i luajti lehtas, si të një shqiponjës në fluturim.

— Eh, të martë dreqi! — thashë unë. — Ky përroi i Beunit qenka i banuar nga njerëz tuafë. — M'u kujtua atë çast xhaxhua në atë haurin e vetmuar.

Burri majë shkëmbit uli krahët dhe më vëzhgonte mua. Nuk bënte asnjë lëvizje. Megjithatë nëpërmjet një gjuhe pa zë e pa emër dukej sikur më luste të prisja edhe pak, të mos ndihesha, të mos luaja vendit.

Disa herë i kapërdiva thirrjet që më vinin në grykë. S'mund të thërrisja, se ishte e ndaluar. U ngrita në këmbë që të shkoja te Bektashi, kur më krisi para fytyrës një breshëri plumbash. Ishin krisma të thata e të forta, sikur dërmoheshin shkëmbinjtë e përroit dhe nga befasia e plotë nuk kuptoja asgjë. Nëpërmjet ngjyrave të zjarta që më kalonin para dhe anash, pashë automatiksin gjerman, pesëdhjetë metra poshtë meje, në drizat e kurrizit të kodrës. Pas tij ngjiteshin të nxituar dy të tjerë. U plasa përtokë, me mendimin se shpëtova. Dhe balta ishte jetë, dhe veç këtij s'kisha asnjë mendim tjetër.

— Tërhiq, Merko! — thirri Bektashi.

Zëri i tij kësaj here kishte notat më të larta të alarmit, rrezikut dhe urgjencës. Ai zë nuk linte vend të mendoje asgjë, ai të thoshte se nuk do të përsëritej një herë të dytë.

U hodha përpjetë dhe u nisa vrap.

M'u bë se po vrapoja më shpejt se era dhe se po me atë shpejtësi po ecte toka në drejtimin e kundërt. Po në mesin e rrugës ushtari gjerman më dha një batore të dytë. Plumbat më flakëruan në sy, të kuq, të verdhë të blertë, të shpejtë si gjuhë nepërke. Vdekje, vdekje, vdekje! U pengova po u ngrita përsëri. Asgjë s'mund të më ndalte. Njeva nervozizmin dhe habinë e atij që shtinte mbi mua për të dytën herë, pa më goditur. U gëzova që nuk po trembesha, se s'kisha kohë të trembesha. Edhe një kapërcim. Edhe pesë hapa. Gjuhët e nepërkës më arritën në majën e dytë të bregut. Diçka u pre. Diçka ngjau. Por s'mund të dija asgjë. Duhej të mendoja me detyrim, në mënyrë të fiksuar, me intensitet, vetëm për ngjyrat e kuqe, të verdha, blu, që më kërkonin patjetër.

Kisha kapërcyer poshtë majës dhe u ndala të merrja frymë. Në çast u vendos qetësia, sikur rashë në një pus. Kodrat ishin aty, të rrëngethura dhe plot dritë. Preka trupin me dorën e majtë. Nuk isha i vrarë. Mendimi i dytë kishte të bënte me pushkën. Atë e kisha në të djathtën. Atë çast një lëng i ftohtë më rrëshqiti nga kofsha, gjatë tërë këmbës. Fillova të çaloja, sepse ashtu duhej të bënte një i plagosur.

Poshtë në përrua u shtriva barkas në rrëke dhe piva ujë sa desha. Pastaj bota u bë krejt e kaltër dhe e lehtë dhe pata një ndjejnë rehatie, që

nuk e kisha provuar kurrë. Gjermanët kalonin mbi tokë si një mizëri e pafund, që mbulonte gurët dhe drizat, po ata nuk kërkonin asgjë. Ata ishin kthyer befas drejt veriut, me fytyrat të ngrira, me krahët përveshur, me automatikët në qafë. Ky ishte një vegim me sy hapët, me kokën mbështetur në gur dhe me një dëshirë të fortë për t'u kredhur në të gjithnjë më thellë.

Në çastin tjetër dëgjova zërin e Evanthisë:

— E zeza, qenka vrrarë Merko Qazimi!

E ndjeva se buzëqesha me britmën e saj. Unë s'isha i vrrarë, po as i gjallë, siç mund të jetë njeriu, nuk isha. Pastaj ajo më tha plot fjalë të mira e përkëdhelëse dhe u përmenda fare kur më ngriti dhe më mori në kurriz. Gjëja e parë që kuptova ishte se, kur je i plagosur dhe i lodhur për vdekje, ujët na qenkej një pije më e fortë se hashashi.

Çatia e Labërisë

Hijet e pushtimit ngjiteshin lart. Digjej diçka e papërcaktuar. Një re tymi, si leckë, nxitonte drejt grykës së Vërmikut. Braktisja dhe zbetësia sundonin në tokë dhe në ajër. Thirrja e fundit e një burri, pëllitja e një kau, lehja e një qeni, jehonin si në një enë të zbrazët.

Po shkoja hipur mbi një pelë të kuqe. Lëlet e gjata i kishte të krehura nga e djathta. Zverku i fuqishëm i zbardhte nga djersa. Ajo kafshë e zgjuar kishte një drojtje dhe një afsh femëror në tërë qenjen e saj. Ecte lehtë, anash arave të misrit, sikur e ndjente se po çonte në shtal një të plagosur.

Përmes kallamishteve, në anën tjetër të arës, pashë komisarin e brigadës. Pas tij vinin tre-katër të tjerë. Komisari ecte me hap të shpejtë, me automatikun italian në krah, me duart në xhepat e mushamasë. Ai shkonte në drejtimin e kundërt, në vijën e parë.

Para pelës nxitonte fshatari prej Smokthine, që do të më çonte gjer në Mesaplik. Ai gjithnjë ngrinte kokën lart. Ishte burri më lakonik dhe më leshtor. Gjithnjë niste të thoshte diçka, po dukej

sikur fjalët i mbyteshin në mjekrën e dendur, në flokët që i binin mbi veshë dhe në leshin që i dilte nga këmisha në gjoks. Të shikonte dhe kapërdihej dhe i bënte pyetjet përgjysmë, se kishte shumë ngut. Nuk thoshte: «të dhemb plaga» ose «të dhemb këmba». Thoshte vetëm: «të dhemb?». Dhe nuk thoshte «do ujë», po vetëm tregonte fillaskën lidhur në samar.

Çfarë më dhembte dhe ku më dhembte! Asgjë nuk më dhembte. Mezi e përmbaja inatin. Pastaj m'u kujtua përsëri ai mashtronjësi i madh, që nuk më ndahej nga sytë. Ai kishte mbirë te shkëmbi kushedi se nga, kishte hapur krahët si shqiponjë dhe ishte tallur me mua, për atë kohë, sa do t'u duhej shokëve të tij të ngjiteshin lart dhe të më zinin me duar si pulë. Pasi kishin dalë te pozicioni, ata kishin shpërngulur tërë kompaninë.

Unë doja të futesha në dhe i gjallë dhe s'do të gjendej shërim për mua, sikur të mos kisha marrë vesh nga Evanthia se, pak para se të tërhiqesha unë, ishte dhënë urdhëri të tërhiqej gjithë kompania.

Po, a e kishte parë Bektashi atë zbuluesin gjer-man te shkëmbi?

Sidoqoftë, fronti nuk ishte zbrapsur për shkakkun tim dhe asnjëri nuk ishte vlarë. Veç meje ishte plagosur lehtë një tjetër dhe me kaq mbyllej ajo mesele. Po, a thua ta ketë parë edhe tjetër kush zbuluesin?

Kishim zbritur në lumë. Fshatari nga Smokthina ishte ndalur dhe i kishte hedhur pelës krahun në kokë, sikur donte t'i mbulonte fytyrën. Ai po shikonte lart nga Ramica, me sytë e zez e të shqetësuar. Në Ramicë u ngritën dy raketa të bardha. Pas-

taj shtëllunga tymi, si duf i luftës, shfrynë nga i tërë fshati.

Ramica ishte prapa bregut dhe shtëllungat e tymit prireshin nga mali, po fshatari im i dinte vendet ku ishte vënë zjarri. Ai hetonte tymrat me sy, gjithnjë duke mbajtur të mbuluar fytyrën e pelës. Ai ishte i pikëlluar në shpirt dhe në trup dhe tani në sytë e tij ishte shikimi një qeni të rrahur keqas, që pret dajakë të tjerë.

Ula pushkën dhe zbrita nga pela. Fshatari u përmend.

— Shkoj vetë në Mesaplik, — thashë unë — ti kthehu te fëmijët e tu.

— Joo — u përgjegj ai.

— Shkoj vetë. Jam plagosur fare lehtë. Ja si eci! — Hodha pushkën në krah dhe u nisa poshtë lumit.

Fshatari rendi pas meje, duke tërhequr pelën. Ai më arriti dhe më vuri dorën në sup.

— Jo, o djalë i xhaxhait. Hipë të vemi — tha ai me të lutur. Pastaj qeshi me vete, më ngriti në krahë me lehtësi dhe më vuri në samar të pelës. Dhe, që të sigurohej se do të rrija urtë, më fërkoji gjurin me pëllëmbë të dorës, gjithnjë duke tundur kokën e duke më shikuar në sy. Ishte e kotë të humbisje kohë me të. I rashë pelës në bark. Ajo kërceu përpara. Fshatari i hidhte hapat një këtu, një atje. Të ecur ujku.

Para nesh, në malet e Lapardhasë, predhat shpërthenin nga katër e katër, si të lidhura me zinxhir. Ato ushtonin ritmikusht si një daulle, që s'ndjen të lodhur. Më poshtë, nga ura e Gjormit, shtinin me mortaja. Disa mitraloza nga kodrat e

Mesaplikut përgjegjeshin qetësisht. Ishin tanët dhe dukej sikur ishin ngjitur me tutkall në tokë. Sipër nesh topa të lehtë malorë shtynin zjarrin drejt grykës së Vermikut. Nga Qafa e Dushkut një top i rëndë gjuante në mal të Beunit. Qitja e këtij topi m'u duk pa kuptim, po pastaj pashë në rrëkenë e malit një varg me njerëz e kafshë. Zbrisnin apo ngjiteshin? Kafshët u çakërdisën nga predhat dhe rrokullisën ngarkesat, duke u rrokullisur pastaj edhe vetë. Thirrjet e lebetitura të njerëzve arrinin gjer te ne.

Lumi i Vlorës ishte vënë në mes, ishte mbërthyer në furkë dhe po detyrohej të kthehej lart. Forca armike, si një maqinë pa trup e pa formë, e mbështetur në këmbë e duar të panumërta, ecte ngadalë, me krisma therëse, duke vjellë zjarr. Në tërë luginën, nga Lapardhaja në mal të Beunit, nuk mbetej pëllëmbë tokë e parahur. Lumi i Vlorës duhej të ngjitej.

Tani unë, i dalë jashtë luftimit, po shkoja lart. Gratë, pleqtë dhe fëmijët shkonin para meje, duke shtyrë bagëtinë, duke mbajtur në kurriz miellin dhe kripën, që u kishte mbetur, si edhe ndonjë deng me plaçka. Mbi tokë zotëronte fryma e tërheqjes, fshehjes dhe heqjes dorë nga çdo gjë që vinte në dukje ekzistencën dhe gjallërinë. Njerëzit ishin mësuar të tërhiqeshin heshtur, si gjaku i tokës, po unë i ndjeja. Të tjerët, territorialët, batalionet, kompanitë, vinin në fund duke luftuar në çdo kodër e çdo buzë përroi. Të gjithë shkonin përpjetë drejt Kurveleshit, kësaj çatie të Labërisë.

Po gjer ku do të tërhiqeshin njerëzit dhe batalionet dhe, a po vinte armiku edhe nga përpara?

Çfarë do të ngjiste kur hapësira ndërmjet dy fronteve të shtypej e të mbushej?

Këto pyetje, që i rrinin jetës varur në qafë, morën një përgjegje që s'ma priste mendja.

*
* *

Komandën e vendit të Mesaplikut e gjetëm me qepena mbyllur, si një zyrë që e ka mbaruar ditën e punës. Atje ngula këmbë që të shkoja vetë në Kallarë, po shoqëronjësi im u nis përpara, duke më lënë te dera e komandës. Ai nuk shikonte prapa dhe dukej se ishte i vendosur të shëtiste tërë komandant e vendit, gjersa të më dorëzonte diku.

Tani i shihja me sy ato lëviziet e nëndheshme që ndjeja më parë.

Shihja njerëzit të largoheshin nga lagjet e Mesaplikut për t'u ngjitur lart. Kishte edhe nga ata, që shkonin për t'u fshehur në një përrua, a në një shpellë rrëzë malit. Ata braktisnin çdo qendër të banuar, sepse mbi çdo fshat dhe çdo lagje të veçuar ishte vënë vula e vdekjes. Njeriu po kthehej në fillimin e kohërave. Lufta, si një gjueti zhurmëmadhe vinte prapa, duke rrahur tërë skutat.

Te dera e komandës së vendit në Kallarë rrinte një burrë i gjatë. Ai ishte mbështetur me një dorë në prevazin e derës dhe me tjetrën thithte cigaren. Na shikoi pa e prishur qetësinë, duke vazhduar të dëgjonte luftën.

Unë zbrita nga pela dhe e përqafova shoqëronjësin. Ai më mori kokën në gjoks.

— Mos ki frikë, o shoku Merko, se nuk na gjen gjë — tha ai.

U çudita që foli aq gjatë. Ai u kthye dhe pëlën e tërhoqi për kapistre. Nuk i hipi që të mos e lodhte para kohe. Unë ju drejtova atij burrit, që më dukej se po mbante një qëndrim mospërfillës.

— Vdekje fashizmit! — thashë unë me zërin më të plotë që munda.

Ai buzëqeshi. Më shikoi me vëmendje dhe më ftoi të hyja brenda.

Atje, në dhomë, dy fshatarë të tjerë rrinin kërrusur në cepat e një tavoline. Njëri lexonte nën zë, me seriozitet dhe mundim një komunikatë. Tjetri kontrollonte një listë dhe ishte i merakosur, sepse emrat nuk i jepnin përgjegje për disa pyetje. Në mes tavolinës ishte vendosur një telefon fushor gjerman. Dukej se atje ishin të zënë me punë dhe se dirin shumë gjëra, se diçka pritej dhe se kjo diçka ishte tej luftës që zhvillohej. Kur vura këmbë aty brenda, më gufoi zëmra tek pashë pushtetin tonë të organizuar, po entuziazmi më ra menjëherë, sepse ata burra nuk ma varën fare. Pa u ulur akoma në vend, ra zilja e telefonit. Komandanti ngriti dorëzën me mërzë, sikur e dinte që më parë se çfarë kërkonin, ndërsa me krahun tjetër largoi mizat që mblidheshin në tavolinë. Ai kërkonte rregull.

Komandanti po fliste në telefon me Kuçin për disa kafshë transporti dhe për një çështje bagëtish, dy të tjerët lanë punët dhe po dëgjonin. Ndërkohë e mblodha veten.

Me ç'të drejtë rrinin ata burra atje dhe nuk më përfillnin fare? A nuk e shihnin ata se isha i plagosur, se kisha marrë nja shtatë a tetë plumba nëpër rroba dhe se isha një partizan i batalionit

«Baba Abaz Rabia»?! E ç'i kujtonin atë copë telefon dhe ato listat e shkruara si mos më keq ata ekonomatë të prapavijës?

Sedra ime ziente dhe kisha arritur të merrja disa vendime, kur komandanti la telefonin.

Ai burrë e kishte këmishën të zbërthyer dhe me gjoksin e tij mbulonte gjysmën e tavolinës.

— E, or bir i xhaxhos, nga kështu? — pyeti komandanti. Dy të tjerët ishin kthyer në punët e tyre.

Mbështeta pushkën në mur dhe regullova disi koburen në brez. Në kohën që shikoja komandantin në sy, kisha filluar të trokisja me gishtërinj në tavolinë. Komandanti më shikoi me një farë habie.

— Që thua ti shoku komandant, unë vij këtej poshtë — dhe bëra shenjë me kokë nga dera e hapur. Si përgjigje e shenjës time, buçitja e artillerisë u derth si katarakt. Ajo sikur kish gjetur një çarje për të shpërthyer, jehoi disa çaste si një kërcënim i qiellit dhe prapë u mbyt.

— Jam i plagosur dhe shkoj në spital, — thashë unë. — Rrugën e gjej edhe vetë, po më porositën të kthehesha këtu në komandë.

Ata të dy të anës lanë punën. U kënaqa nga efekti i fjalëve të mia. Komandanti në fillim buzëqeshi. «Heu, të prapën», tha ai nëpër dhëmbë. Pastaj, kur dëgjoji për plagën, u ngrit i shqetësuar.

— Ah, mor bir i xhaxhos. Po pse nuk thua, mor shok? Po qysh qenke i plagosur dhe nuk flet me gojë?

Duke më ardhur rrotull, komandanti më thërriste «bir i xhaxhos», pastaj kujtohej për fodullëkun tim dhe më thërriste «shok i dashur». Kur u sigurua se kisha vetëm një plagë të lehtë, u ul në

vend të dridhte cigare. Pas dhjetë minutash po hanim që të katër përshesh me qumësht.

*

* *

— Ta hamë edhe këta, e me shëndet — tha komandanti.

— Pse, ku do vini? — pyeta unë.

— Do rrimë këtej rrotull — u përgjegj ai, duke pastruar lugën.

— Po gjermanët? — pyeta unë.

— Qysh, gjermanët?

— Po gjermanët do të jenë këtu!

— E po, kjo është puna, Merko vëllai. Do t'u dridhemi andej-këtej.

Unë po i rrija komandantit në shteg dhe kisha disa këshilla për t'i dhënë, po këtë përgjegje nuk e prisja.

Komandanti më besonte. Ai buzëqeshi dhe e quajti të nevojshme të më tregonte hallet e tij. Dhe, ndërsa fliste, më shikonte me vëmendje. Thashë me vete se komandanti duhej të ishte në parti dhe e shikova me ngulm që të kuptonte se isha edhe unë dhe se ne mund të flisnim si shokë. Mbase atij i kaloi nëpër kokë kjo ide, po nuk u ndal me të. Ai po thoshte se do të sillej atje, mbi fshat e nën fshat, bashkë me ata të dy shokët që të shihnin ç'bëhej dhe të mbanin popullin. Pa do të merrnin shënime e do të dërgonin letra në një tarë vendi dhe, po të ishte e mundur, do të bënin edhe ndonjë aksion. E, duke treguar, ai shikonte me sytë e kaltër veten e tij dhe të dy shokët, qysh rrëshqisnin natën nëpër pralle që t'u kalonin gjërma-

nëve anash dhe qysh druheshin se mos bënin dritë me vetë sytë e tyre.

— Si rrënjët e dushkut. As digjen, as pinë ujë — tha ai që rrinte në krye nga e djathta, me listat përpara. Ishte një burrë i ngrysur, me rroba shajaku të trasha, po që nuk dukej se ndjente vapë. Ai po mendonte diçka dhe foli me vete. Ktheu kokën dhe shikoi pushkën e tij të varur në gozhdë. Mbase ajo që tha, kishte lidhje me shpjegimet e komandantit. Më vinte rëndë që s'kuptoja.

— Ha — tha ai nga e majta. Ishte e para herë që hapte gojë. Si duket kisha mbetur me lugën në dorë.

Kishim dalë te praku i derës që të përcillehim. Unë ndiqja çdo lëvizje të komandantit. Ai ishte një burrë i hijshëm, i porsarruar, me këmbë të larë. Ishte përgatitur si për dasmë. Veçse, hera-herës ulte zërin krejt papritur, sikur jetonte që tani orët dhe ditët që do të vinin.

Më dukej vetja si një trup pa peshë. Komandanti mund të mendonte se s'kisha haber fare nga planet e luftës, gjersa nuk e dija se ç'do të bëhej kur të arrinin atje gjermanët. Ai, komandanti, e dinte. Edhe shokët e tij e dinin.

Po s'kisha as kohë e as dëshirë të turpërohesha. Komandanti më kishte vënë dorën në sup dhe më shikonte drejt në sy, sikur donte të ngulte në kujtesë pamjen e një partizani.

Në rrugën ndanë gardhit po kalonte një kompani e batalionit të katërt «Naim Frashëri» të brigadës sonë. Ata shpejtonin në heshtje drejt Mesaplikut. Komandanti e dinte ku shkonin ata. I shikonte pa luajtur vendit.

Gjëmimi i luftës vinte nga Mesapliku. Pre-

dhat hanin gjithnjë më tepër tokë. Ishte ngritur një erë e lehtë, lufta sikur na kishte khyer brinjën, dhe nga ky shkak vërshtëllimat e predhave vinin të prera e të shpejta. Tani ishte koha që ata të çonin grykat pak më lart dhe predhat do të binin drejt mbi ne.

— S'ka fuqi — tha komandanti.

Po mendoja të njëjtën gjë. Lufta tërbohej. Megjithatë ajo s'kishte fuqi.

Mbi malet e Lapardhasë rrinte pezull dielli i kuq. Hija ishte shtrirë mbi luginë, duke i lënë kodrat të vetmuara. Një aeroplan vëzhgimi sillej me përtim, sikur lëronte një copë të caktuar qielli diku mbi Gjorm.

— Kjo është e fundit, o shoku Merko. Baba Stalini po del në malet e Ballkanit — tha komandanti.

Mundimet e dheut

Për drekë na dhanë nga një petull të madhe me mjaltë. Ishin të nxehta dhe ne shtruam në pëllëmbët e duarve fletë lisi. Besoj të ketë qenë i vetmi spital në botë, që kuronte të sëmurët me petulla të nxehta.

Ai ishte një spital në fushim veror. Secili i plagosur rregullohej sipas dëshirës. S'kishte as britma, as rënkime. Do të të dukej çudi sikur të rënkonte dikush.

Drejtori ynë, që nuk rrinte dy minuta në një vend, ishte një mjek nga Mallakastra. I shkurtër, i ndezur në fytyrë dhe me mustaqet të prera si furçë. Nuk mbante armë. Mbante vazhdimisht në qafë një stetoskop, si emblemë të pushtetit të tij dhe me këtë ndryshonte nga gjithë të tjerët. Ai na gjente kudo që ishim, rrëzë ferrave dhe në hijet e lisave. Kërkonte higjenë dhe pushim. Në çdo cast habitej me pakujdesitë tona.

Drejtorin e mundonte sidomos prania e një armiku të padukshëm, emrin e të cilit e dëgjova që ditën e parë, kur po vizitonte një të plagosur pranë meje.

— Gangrena — tha drejtori. Ai e shqiptoi këtë

fjalë me alarm. — Gangrena të hyn në gjak, po ta kruash plagën prapë.

I plagosuri, një partizan i brigadës XII, pa pikë gjaku në fytyrë, kruante lehtë kurrizin në trungun e pemës dhe përpiquej të buzëqeshte. Drejtori kishte mbërthyer sytë mbi kokën e të plagosurit dhe përgjonte, sikur pipëtinte aty gangrena, me të cilën drejtori duhej të maste forcat e tij. Pastaj ai dëgjoi për një çast ushtimën e luftës dhe ktheu kokën nga gryka e Borshit ashtu si bënte gjithnjë. Gjendja e drejtorit dukej pa rrugëdalje dhe pa shpresë.

Ai pyll, ku veronte spitali i përgjithshëm, e ka emrin Dërrasa e Kuçit. Atë e thërrasin edhe Qafë dhe kjo është me arësye. Kisha parë shumë male, lugina e gryka, që mbajnë emra të çuditshëm, të lidhur me ngjarje të kaluara, po s'kisha parë asnjëherë një qafë, që të ndante aq prerë dy lugina. Do të ishte më e plotë sikur ai vend të quhej Qafë Dërrasa e Kuçit. Po të ngjitesh mbi të, në faqe te malit, mund të shikosh nga larg një copë deti të shndritshëm blu dhe të lëmuar, që të merr mendjen, sepse pamja e tij, kur ndodhesh në mes të gërxheve, rrëpirave dhe blerimit të egër, i ngjan një pike vese në një fije bari.

Atje, në Dërrasë të Kuçit, fryn erë si në Tepelenë dhe era loste me gjëmimet e luftës, i mblidhte e i shpërndante dhe nga ky shkak gjithnjë rrinim në përgjim. Tani luftohej sipër Borshit, në mal të Golemit, në Bolenë, në malet e Himarës, në Kallarë. Luftohej rreth e qark dhe pika e mesit ishte spitali ynë, për të cilin komandanti i përgjithshëm i ushtrisë kërkonte raporte me radio çdo dite.

Unë rrija i shtrirë në hijen e një lajthie me

një mendje disi të turbullt dhe përpiqesha të kup-toja shoqërinë e re, në të cilën duhej të ecja e të flisja me kujdes dhe në të cilën rashë krejt papri-tur. Toka mbante erë plehu të pastër dhe erë zy-mbyli, kur ktheja kokën nga e djathta, por majtas ndjeja jodin dhe erën e fashove, ndërsa lart, gje-thet e pyllit dridheshin pa pushim. Ato më dukeshin si qenje të gjalla, që ndjenin afrimin e zjarrit.

Ditën e parë në spital të plagosurit i ndaja në tri shkallë të natyrshme: të lehtë, të mesëm dhe të rëndë. Më pas, kur fillova të shihja më qartë, doli se këto kategori nuk respektonin vendin dhe se të plagosurit e njërës kategori i kalonin tjetrës dhe anasjelltas.

Shumicën e përbënin të ardhurit rishtas ose që kishin ardhur edhe më parë, por që u dukej e tepërt të rrinin në spital. Këta ishin gjithnjë të drojtur. Të dytët ishin ata që ndjeheshin si në shtëpi dhe që mendonin se të tjerë njerëz duhej t'u shërbenin vazhdimisht atyre. Këta u kërkonin shërbime jo vetëm personelit të spitalit, por edhe të plagosurve. Këta ishin gjithsej një pesë veta, në një spital me 150 të plagosur, po dukeshin sikur ishin dhjetë herë më shumë. Ndërmjet tyre ishte edhe një komandant kompanie. Të tretët ishin të rëndët, që nuk lëviznin nga barrelat dhe që nuk e ndjeunin edhe aq praninë e dy kategorive të tjera.

Ndërsa fillova të përzihesha me shumicën dhe të mënjanoja të dytët, asnjëherë nuk arrita të mposhtja drojtjen dhe t'u afrohesha atyre të tre-tëve. Nëpër hije të veçuara, ose rrëzë shkëmbinjve, barrelat e të rëndëve dukeshin si faltore, që impononin heshtjen, që thanin në erë çdo buzëqeshje

dhe që përhapnin rrotull disa valë mbi enigmën e vdekjes. Ato vinin gjer te ne dhe ktheheshin prapa, sepse ndeshnin në një barrierë që s'mund ta perceptonte domethënjen e tyre.

Mbi Çipin të Bolenës shkëlqeu një raketë. Në atë majë kryeneçe nuk ishte ngjitur njeri para alpinistëve gjermanë. E kisha parë atë majë me respekt. Tani ajo e humbi menjëherë madhësitinë.

Në të njëjtën kohë sipër, në Shkallën e Vërmikut, gjermanët pushkatonin fshatarët mallakas-triotë. Po këtë s'mund ta shihja, se më pengonte Çipini. Këtë e shihte skuadra ime me Bektashin, e cila ishte fshehur në shkëmbinjtë kundrejt Shkallës. Bektashi më tregonte më pas se, ndërsa përtypte disa kallinj gruri me gjithë hala, numëroi pesëmbëdhjetë të pushkatuar. I pushkatonin një nga një. Dy gjermanë e shpinin të dënuarin buzë shkëmbit dhe atje rrinte një i tretë me revolver në dorë. Ai ja shkrehte revolverin në fytyrë dhe i vdekuri fluturonte në humnerë pesëqind metra, dhe humbiste në brinjët e Shkallës, që ishin si tehe si shtiza e si puse, sikur natyra t'i kishte sajuar për të mbuluar për jetë pushkatimet ajrore të gjermanëve.

Tani kodrat e Kallararit mezi e mbanin bombardimin e baterive armike. Pluhuri mbetej si re mbi kodra. Prej ditësh s'kisha parë të lëvizte ndonji krijesë e gjallë jashtë spitalit. Nganjëherë më dukej se lufta po konsumonte fuqitë e saj dhe

po shteronte. Por lufta prapë e gjente një farë ushqimi. Në spital sollën njëherësh gjashtë partizanë dhe dy shoqe, që ishin bërë epileptikë nga bombardimi. Diku nga Mesapliku dhe lart nga Bolena, u ngritën tymra të kaltëra, që buronin nga toka, duke kërkuar rrugët e qiellit. Prapa nesh, në mal të Borshit, krisën mortajat e para, si kuisje qeni, që ndjell vdekjen. Lehje të njëllojta u përgjegjën nga mali i Golemit. Tokës po i shtypnin gjymtyrët. Ajo gulçonte nga lodhja dhe tani mund të ndieje rënkimet e saj.

Gjithnjë kisha hequr keq të kuptoja strategjinë e luftës. Nuk kuptoja përse duhej pushtuar pikërisht një majë e caktuar dhe jo një tjetër. Më dukej se edhe disa nga ata që hiqeshin se i dinin me themel këto punë kishin dyshimet e tyre. Aty në Dërrasë të Kuçit strategjinë e luftës e kisha në pëllëmbë të dorës. Armiku po pushtonte gjithshka sistematikisht, me ngulm e me nxitim. Ai duhej t'ja dilte në krye. Po prapë ndjehej se ajo ishte një punë gjysmake, pa asnjë vlerë praktike. Shpirti i tyre i luftës dhe fitores ishte thyer, kishte ngecur diku përgjithnjë dhe asnjë përqëndrim force s'mund ta përtërinte.

Tani ata kishin pushtuar majat, grykat dhe luginat ngado të ktheheshe. Ata nxitonin të takoheshin atje në Kuç, ku kujtonin se ishin depot tona të mëdha si edhe mijëra njerëz që kishin hedhur armët. Çdo gjë, që kishin vënë përpara, duhej të ishte mbledhur atje.

Po ne s'kishim depo dhe as kishim patur ndonjëherë. Dhe sa për njerëzit, ata kishin hyrë në poret e tokës dhe merrnin frymë me mudim, gjer-

sa të kalonte rrebeshi që u kishte rënë sipër. Në Kuç nuk gjendej asgjë përveç spitalit. Kur rrethi i hekurt të mbyllej, brenda tij do të gjendej vetëm era, si edhe spitali ynë.

Drejtori nuk e kthente më kokën nga gryka e Borshit. Ai bënte çmos të mos e kthente kokën andej. Anija angleze, që do të merrte të plagosurit, ishte trembur nga një motoskaç gjerman dhe që kthyer. Tani i tërë mjerimi i luftës peshonte mbi drejtorin.

Mbasdite fronti i ngjante pendës së një lumi, që do të përmysej në shtytjen tjetër. Fronti do të pushonte së qeni një vijë luftimi. Po tani e dija se në të njëjtin çast do të fillonte lufta tjetër, me ndjekje, prita, dredhi, ikje, rrotullime, një luftë pa emër dhe pa drejtim. Mbase ajo luftë e dytë do të fillonte atë natë.

*

* *

Dielli zuri tokë në Qafën e Shëngjergjit. Pylli shëndriti, u ndez në të verdhë dhe u shua. Lufta pushoi njëherësh.

Unë rrija shtrirë me çantën nën kokë, pa bërë asgjë. Vetëm ajo kërkohet. Të mos bëja asgjë. Unë isha një krijesë që i përkiste gjithësisë. Në drekë drejtori më kishte vizituar me merak. «Prej nga tani këto ethe, mor djalë?» kishte thënë ai.

Mjeku italian me syza, me flokët të krehura anash, me xhaketën angleze të kopsitur, doli te dera e çadrës. Ai besonte se ishte vetëm. Murmuriti

diçka dhe shikoi rrotull, i humbur, në shënjë lamtumire.

Poshtë bëheshin përgatitjet e darkës. Tinguj dhe zëra të mbytur tregonin se ishte darka e fundit.

Italiani kërkonte nëpër xhepa një cigare. Në krah të tij u dha kryeinfermieri, gjithashtu me syza të bardha dhe prapa xhameve sytë e një deleje, që nuk ndryshojnë shprehje kurrë.

Disa thirrje u ngritën në pyll. Zërat donin të ishin të gëzuar. Italiani pohoi me kokë. Prapa rrinte fytyra pa jetë e kryeinfermierit. Drejtori kish lajmëruar mbledhjen e përgjithshme të spitalit.

Ne shkuam para çadrës së infermerisë. Halat e dëllinjave kërcisnin nën hapat tona. Kaloi kohë gjersa sollën barelat e të rëndëve! Në ajër zotëronte jodi dhe drurët dukeshin të tepërt. Të pesë shoqet rrinin në këmbë, me duar përpara dhe që të pesa kishin përvetësuar të njëjtën shprehje në fytyrë: «Gjëmë, o gjëmë! Ku do të shkoni me plagët sheshit! Ama ta dini se ne s'kemi faj. Ne s'dimë ku të futemi për vete!»

Drejtori doli nga çadra dhe ecj përmes sheshit. Ai po bënte përpjekje të nxirrte nga lëmshi i mendimeve atë që ishte e rëndësishme dhe e nevojshme. Kur arriti para meje, u kthye befas, sikur ta kishte prekur me ballë atë që i duhej. Ai qëndroi në shesh, u përmbloodh dhe ja shkrepiti. Tha shpejt e shpejt se repartet kishin nevojë, se spitali kishite nevojë dhe ata që e ndjenin veten mirë, të ktheheshin në reparte. Ai do t'u jepte ilaçe dhe disa porosi. Kur arriti në këtë pikë, drejtori shpëtoi, shtriu krahët përpara, sikur po na ftonte të uleshim në sofrën e dijenive mjekësore dhe buzëqeshi.

Ai foli një copë herë, duke përsëritur shpjegimet, po ne ishim një klasë e shurdhër dhe memece.

— Kush është gati të niset? — përfundoi befas drejtori.

Asnjëri nuk lëvizi, as edhe një plesht.

Hutimi goditi me valën e parë rrethin tonë, kaloi mbi ne dhe u përhap në pyll. Prej andej erdhën notat e kërcënimit armik. Në grykën e Borshit luftohej me mitraloza dhe bomba dore.

Ky nuk ishte hutim. Ky ishte turp.

Çfarë tha drejtori?

Përse nuk lëvizin shokët?

— Me leje! —

Ky ishte një zë shpëtimtar. —

Hutimi u tret. Ai që ngriti dorën, do të thoshte atë që donin të gjithë.

— «Me leje! Unë po shkoj».

— «Me leje! edhe unë».

Ata të dy që folën, kaluan para nesh ngadalë, me fytyra të bardha, sikur po hidheshin në hapësirë.

Tani rrethi i njerzve u shlirua dhe mori fytyrat e veta. Secilit i dukej se ishte vonuar. Mbledhja u prish.

— Pritni! Qëndroni nëpër vënde! — thirri drejtori.

— Ata që do të nisen të dalin nga e djathta.

Njerëzit u spostuan të gjithë nga e djathta, ngadalë.

Barrelat mbetën zbuluar. Pata kohë të shikoja fytyrat e dy të plagosurve në barrelat më pranë. Ata kishin mbërthyer sytë diku larg dhe nuk dëshironin të merrnin pjesë në asnjë mbledhje.

Atëhere drejtori e pa se po mbetej vetëm me barrelat.

— Jo. Kështu s'bën — tha drejtori.

Ai u ul mbi një arkë ilaçesh dhe hapi mbi gju-një një listë. Pastaj thirri një emër.

Drejtori i kalonte të plagosurit në vizitë një nga një. Këshillohej me italianin dhe nganjëherë me kryeinfermierin. Italiani përgjegjej me nxitim dhe me përzemërsi. Gjithnjë më shkonin sytë te zverku i tij. Atje në rrepet e Kuçit gjermanët kishin therur njëzet e pesë oficera italianë. U kishin rënë me thikë në zverk, atje ku goditet kau dhe i kishin mbuluar në zallin e përroit. Kryeinfermieri aprovonte, po dukej se mendonte që ishte njëlloj, të aprovonte ose jo.

Drejtori shqiptonte vendimin: të lejohet, të mos lejohet dhe nuk pranonte fjalë.

Më erdhi radha mua.

Drejtori më zbuloi barkun dhe gjoksin, më kontrolloi damarët dhe më preku thellë në shalë, sikur të isha i pandjeshëm. Gati sa nuk më zhveshi fare në sy të të gjithëve. Po djersija. Pastaj ai më de-tyroi të ecja poshtë e lart, një herë, dy herë, si një kalë arixhiu ditën e pazarit.

— Unë nuk rri — i thashë drejtorit me zë të ulët. E shikova drejt, që të kuptonte se isha në parti.

Drejtori u ndal një çast, po ai s'kish kohë. Më shikoi me inat.

— Të mos lejohet — tha drejtori. Ai nisi të trazonte listat përsëri.

Unë kisha bërë një hap përpara që t'i dilja vetes zot, duke kërkuar që të kthehesha sërish në një njeri nën armë. Po drejtori më linte edhe një herë në vend, pa përgjegjësi, në kurriz të të tjerëve.

Shkumëzimi

Ai ishte një pyll i dendur mareje me drunj të shkurtër të pleksur keqas. Në të mund të hyje vetëm duke u hequr zvarrë e duke gjarpëruar. Kisha mbetur prapa dhe po shpejtoja me bërryla, gjë që më lodhte dhe më eksitonte. Era e drurit të kalbur dhe baltës së thatë më mbushte mushkëritë. Kur gjeja një copë vend me bar të njomë e me vesë, ndalesha atje si në një oaz. Ngjyra e gjelbër ishte jetë.

Prëzë një ferre u takova me drejtorin. «Ah! Këtu më qenke! Për ty, o babaxhan, po përdridhem rreth vetes si krimb i dheut,» mendova unë. Ai zvarrisej në drejtim të kundërt. Mustaqet si furçë i kishte tërë dhé, kapën e kishte në brez dhe flokët i rrinin si gjemba. I ngjante çuditërisht iriqit. Ai fshiu mustaqet dhe më pyeti përse zbardhja dhëmbët.

— Hiç — thashë unë.

— Si hiç? — tha ai.

Drejtori përparoi me bërryla dhe u gjetëm dy pëllëmbë afër hundëve të njëri-tjetrit, si deshtë kur bëhen gati të përpiqen. Ai kishte nja dy orë që

zvarrisej poshtë e lart të transportonte të plagosurit në barrela, të mblidhte e të rregullonte të tjerët. Ishte tërë djersë dhe dukej se nuk qëndronte dot as shtrirë.

— Ja, po shkoj — thashë unë dhe rrëshqita poshtë, duke i lënë kalimin të lirë.

Atë natë u groposëm në rrënjët e mareve dhe në kaçubate e ferrave. Na shpërndanë nga një galetë dhe dy peta sheqeri. Për «të rëndët» drejtori gatoi gjellë me patate të thata dhe mish konserve, po për këtë ju desh të punonte deri në mesnatë që të sajonte një furrë, zjarri i së cilës ndizej këtu dhe tymi dilte tre metra më tej, me një tunel nën tokë, pasi kalonte në një filtër me barëra. Këtë marifet për të fshehur zjarrin dhe tymin e dinte një i plagosur.

Atë natë mund të shikoja qiellin sa të doja se isha shtrirë në kurriz dhe s'kisha fuqi të lëvizja, po rreth pyllit silleshin gjermanët dhe qielli më dukej i huaj e i largët. Në mbrëmje gjermanët e kishin gjuajtur pyllin me mortaja. Flitej se kishin sjellë qentë dhe se do të përdornin zjarrhedhëset për të na nxjerrë nga shpellat. Këto m'i tha ai i plagosuri nga brigada XII, duke më pëshpëritur, sikur vetëm mua m'i besonte ato sekrete. Pastaj dëgjova se fliste edhe kur kthente kokën nga ana tjetër. Ai ishte në kllapi. Në errësirë sytë i dukeshin të mençur dhe lutës. «Gangrena», mendova unë dhe e përfytyrova atë si një kafshë në thellësitë e detrave, shpirti i së cilës kishte hyrë në trupin e atij të plagosuri, duke i prishur e duke i pirë gjakun nga këmbët gjithnjë më lart, gjithnjë më lart.

Në mesnatë më ngritën që të bëja roje bashkë me një nga infermieret. Spitalin e mbronte një kom-

pani e batalionit të dytë, diku rreth pyllit dhe na porositën të kishim kujdes shokët.

Ne shkuam në mbarim të pyllit, buzë përroit. Ai ishte një përrua me shkëmbinj të bardhë, të fundosur në errësirë. Mbi të ngrihej një pyll hijerëndë me lisa, ndërsa tej pyllit rrinte mali ngjyrë argjendi i bregdetit, që ngrihej gjer në qiell. Menjëherë e kuptova se ai ishte një sektor roje pa rëndësi. Shoqja u ul pranë meje dhe bëri disa përgatitje serioze, me pushkën në duar dhe trastën e fishekëve pranë. Unë qesha dhe ajo u fye.

Ajo ishte gati e shëmtuar, me një ballë të dalë përpara dhe mjekrën pak si me majë, po sytë gjithnjë i kishte ujë. Të dukej se qante ose qeshte tërë kohën. Bënte disa lëvizje prej femre dhe nga kjo e mora edhe më shumë inat. Rregullonte bluzën, në gjoks, hidhte flokët prapa dhe i mbante gjunjët të puqur.

Nga Kuçi u ngrit një raketë, që lëshoi dritë valë-valë, e përcjellë nga një çitje e gjatë mitralozi. Shoqja më pyeti me sy nëse e dija kuptimin e kësaj gjëje. U përgjegja gjithashtu me sy se kjo nuk ishte asgjë, po ndërkohë pylli ishte kredhur sërish në errësirë dhe ajo nuk e mori përgjegjen time. Pastaj një raketë shkëlqeu drejt mbi spital. Nata u shpërngul e llahtarisur dhe shoqja thirri diçka. Lisat e pyllit morën forma e figura, si një banesë e ëndrrave. Nata u kthye sërish në pronat e saj, duke e mbuluar shqetësimin me heshtje. Pastaj raketat dhe mitralozat nga Kuçi vazhduan me ndërprerje.

Kisha mbështetur kokën në shpinën e infermieres. U zgjova nga era e sapunit të mirë dhe pas-tërtisë femërore. Kisha dëshirë të shtrija këmbët. Infermierja e mbante shpinën drejt dhe nuk lëvizte,

që të flija sa më rehat. U pendova që lisha sjellë keq me të.

— Nuk do të na ndërrojnë? — e pyeta shoqërisht.

— S'ka gjë, le të mos na ndërrojnë. Fli pak, se je i plagosur dhe i lodhur. Hë, të keqen, fli pak, se ruaj unë.

E shikova me habi. Kishte zërin e një nëne. Besoj se ishte gjashtëmbëdhjetë, vjeçe. M'u kujtua Ninua, tezja e babës, një plakë e vogël dhe e thatë, më e mira e gjithë plakave, duke përfshirë edhe gjyshen time. Ninua ishte martuar dymbëdhjetë vjeçe, i shoqi e donte dhe e rrihte, se ashtu ishte zakoni dhe gjithnjë kisha besuar se ajo kishte mbetur aq e vogël nga shkaku i martesës dhe i drurit.

— A kanë erë ata që janë për të vdekur? A ka erë vdekja? — pyeta shoqen.

Ajo u rrëqeth. Uli kokën mbi gjunjë dhe heshti.

— Sesi kanë një erë — tha ajo.

Kohë pas kohe ndjeja në hundë një farë ere të atij partizanit të brigadës XII.

Në mëngjez shkova të banoja në infermeri, domethënë atje ku ishin maskuar dy arkat me ilaçe e me vegla, ca enë dhe nja dy thasë. Drejtori kaloi pranë meje. Ai nuk u interesua për mua. Më pa me indiferencë. Takimin e djeshëm në pyll e kishte harruar. Tani i gjithë kujdesi i tij ishin të rëndët.

Drejtori kishte bërë një rrugë të gjatë.

Në Sheper të Zagorisë ai kishte qenë drejtori i një spitali të vërtetë, qendër kurimi i plagëve dhe sëmundjeve për partizanët dhe fshatarët. Në Dërrasë të Kuçit spitali ishte kthyer në një spital shëtitës veror. Tani ishte bërë një spital zvarritës, përgjys-

më i mbuluar me dhë e me gjethe. Nga sa shihja, drejtori do të ruhej për ditë, si macet kur lëpihen. Ai ishte gjithënjë i pastër dhe dukej sikur s'kishte qenë kurrë i palarë. Drejtori do të mbante rëndësinë e detyrës, edhe po të kthehej ai në një spital nën ujë.

Sipër në rrugë dëgjoheshin këmbët e rënda të kuajve gjermanë. Çizme dhe patkoj. Spitali mbajti frymën.

* * *

Një grumbull shkëmbinjsh të rrumbullaktë me prisnin rrugën. Isha ngjitur në faqe të njërit prej tyre dhe po çlodhesha, me kokën mbështetur në gurin e ngrohtë.

— Ej, mor zhapi! — më thirri një zë.

Një partizan rrinte këmbëkryq mbi një gur pra-pa meje, me automatikun gjerman mbi gjunjë, me një dylbi të varur në gjoks dhe në ije kishte çantën e librave me disa lapsa sipër.

Qëndrimi im ishte vërtet qesharak dhe nga kjo u inatosa edhe më shumë, sidomos kur pashë se s'kisha të bëja me ndonjë pritë armike. Ai që qeshte, ishte zoti shoku komisar i kompanisë II të batalionit II. E kishte thirrur ashtu një fshatar nga Himara, i hutuar nga pamja madhështore e këtij komisari.

— Zhapiku i sat ëme — thashë unë me kokën gjithnjë në gur.

— Ha, ha, ha! — qeshi ai, po, kur dëgjoi sharrjen time, u ngrit në gjunjë dhe lëvizi disi automatikun. Pas tij ishin disa partizanë të tjerë. Unë e

lëshova veten poshtë shkëmbit dhe u gjenda në këmbë. Ata erdhën në grup tek unë.

— Si! Partizan je ti, pa thuaje prapë atë fjalë! — m'u kërcënua komisari. Po nga zëri i tij dukej se tani kërkonte pajtim, kërkonte një rrugëdalje. Unë rrija kokulur.

Në të vërtetë çfarë isha unë dhe kujt i përki-sja?

Unë kisha ikur atë mëngjez nga spitali. I thashë kryeinfermierit se do të shkoja të gjeja shokët.

— Të pyesim drejtorin — tha ai.

— Pyete po deshe — thashë unë.

Dhe papritur përgjegje ika të gjeja shokët. Më dukej sikur në spital zotëronte gangrena, era e vdekjes dhe një kalbësirë e përgjithshme. Kjo ndjenjë u bë kaq e trubullt dhe kaq e rëndë në orët e para të mëngjezit, sa më mposhti krejt.

Dhe ja, tani kisha gjetur disa shokë, por ata po më shikonin si një bela që u doli papritur. Komisari tha se ata po shkonin në Kurveleshin e Sipërm, se unë isha i plagosur, se nuk ecja dot, se ata do të ecnin shumë dhe foli aq errët dhe në të njëjtën kohë aq qartë, sa e kuptova menjëherë se s'donte të më merrte. Ata që i rrinin pas, pesë vetë, nuk thoshnin asgjë. Ata ishin si të fjetur, se ishin pas komisarit dhe e kishin lënë punën në dorën e tij.

Mora vesh se në pyllin me lisa, sipër përroit, gjendeshin dy skuadra me një nënkomandant kompanie. U ndava pa folur nga komisari dhe fillova të ngjitesha në pyll me këmbë e me duar. Dhe rashë drejt në pritën e rojes.

— Kafshoje — tha roja.

Tyta e pushkës më doli para hundës. Ai po qeshte, si njeri i egër, me plot fytyrën, me dhëmbët

të bardhë dhe sytë krejt të zez. Kishte zënë vend pas një lisi dhe degët e dushkut, që kishin mbirë atë vit, e mbulonin krejt. Po të mos ishte prej hekuri ajo tytë, do ta kisha kafshuar. U ngrita më këmbë.

— Ulu! — urdhëroi ai.

Po unë s'kisha fuqi të ulesha. Ishte e dyta herë që më kapnin në befasi duke u kacavjerur. Unë isha partizani më i fundit i Labërisë.

— Hej, dreq — tha roja. Tani nuk qeshte, po dhëmbët i kishte akoma të zbuluar.

Këta shokët e tjerë s'kishin ndër mend të shkonin asgjekundi. Ata më pritën mirë. Kishin njëzet e katër orë pa ngrënë. Në drekë fillova edhe unë të haja bashkë me ta lëndë lisi, po ishin fare të hdhura dhe hoqëm dorë.

Në mbrëmje kaluam rrugën dhe u hodhëm në faqe të malit përkarshi, me shpresë se mos gjenim ndonjë stan. Fjetëm në rrëpirë dhe ishte njëlloj si të flije në këmbë. Afër mëngjezit u kthyem përsëri te pylli me lisa.

Ditën ishte e ndaluar lëvizja, por secili nga ne mund të hiqej disa metra zvarrë, për të gërmuar rrënjët e një bime, që kishte disi shijen e patates së ëmbël kur është e papjekur, por ajo gjendej shumë rrallë.

Natën raketat lëshonin dritë mbi lisat. Ata vazhdonin të kërkonin dhe ngjanin si invadonjës të ardhur nga ndonjë planet. Kërkonin me gjithfarë veglash, me sytë të shqyer, duke krehur shkurrët me mitraloza. Nganjëherë, sipër nga Nivica ose nga mali i Golemit, hapeshin zinxhir flakët e pushkëve, ndërsa bombat e dorës shpërthenin si grushte ijeve.

Ditën e tretë uria shtriu mbi ne pushtetin e saj

të plotë. Dielli kishte derdhur mbi lisa e mbi për-
rrua tërë dritën, që mund të jepte. Po aty nga dreka
ajo dukej si një dritë e përgjumur, e zbetë dhe e
qetë. Zbetësia ishte pa fund dhe buronte nga çdo
gjë dhe bota dremiste me sy hapët.

Vendosa të shkoja edhe një herë te burimi, jo
se më pihej ujë, por doja të ndjeja diçka të gjallë
brenda meje, ndryshe isha i mbaruar.

— Mos lëviz — tha nënkomandanti. Ai na kë-
shillonte gjithnjë të mos lëviznim.

Po unë rrëshqita poshtë gjetheve dhe ato tri-
dhjetë metra rrugë i bëra vetëm me një ndalesë.
Para se të arrija, u ngrita në këmbë. Besoja se do të
gjeja atje shpëtimin.

Në fillim pashë një lëmsh të zi, pastaj lëmshi
u shtjellua e u rrit mbi burim dhe në çast rifitova
aftësinë e të parit. Një grua ishte te burimi, kishte
mbushur gjymin, që tani e mbante në ije dhe, si
rregulloi shaminë në kokë, u nis të ikte.

— Vdekje fashizmit, nëne! — thashë unë. —
Si je, moj nëne? — Kisha zbuluar një njeri të gjallë
pas katër ditëve.

— Jam për shtatë qejfe — tha nëna.

Ajo ishte kthyer përgjysmë me trup nga unë.
Shikoja profilin e fytyrës së saj, të mprehtë, të
zeshkët.

— Ku rrini, o nënë — thashë unë.

— Rrimë në guva. Të na hanë shkabat. Dri-
dhet foshnja në bark.

Fjalët e nënës i ngjanin qitjes me kobure. Me-
ndova se në luftë njerëzit konsumojnë fare pak
fjalë.

Ajo rregulloi përsëri shaminë dhe u nis të ikte.

— Të kesh turp, moj nënë — i thirra nga pra-

pa. Në atë çast degët dhe trungjet e lisave u për-
zien. Ula kokën dhe pashë se te këmbët e mia gje-
thet e kalbura po vërtiteshin ngadalë. Pastaj ato
shpejtuan dhe unë po humbja kontrollin mbi sendet,
ndërsa toka po shkonte poshtë duke u zvogëluar.
Mbase nëna kishte qëndruar për një çast, pastaj
ishite nisur, duke ecur në shpatin e rrëpirë me një
hap të vendosur, me trupin e saj të thatë e plot gja-
llëri. Thashë me vete se kisha parë hijen e një
gruaje. Piva ujë ngadalë, me këmbëngulje dhe u
ktheva te shokët me tri ndalesa. Nënkomandanti më
pyeti i shqetësuar nëse kisha folur me njeri te
burimi. I thashë se i kishin bërë veshët.

Një orë më pas, nëna m'u shfaq përsëri tek
rrija i shtrirë në brinjë. Po kësaj here ajo nuk ikte.
Ajo ngjitej drejt meje. Çitjanet nuk e pengonin të
ecte pjerrët. Asaj i shkonin çitjanet mirë. Kur u
kthye përballë, pashë se në mes kishte një brez të
kuq, kokën e kishte lidhur disa herë me shami,
rrugën e hapte duke u mbështetur në një shkcp
të gjatë dhe në fytyrë ishte e vrenjtur si një pera-
ndor. Prapa nënës ecte një vajzë, me sytë përdhe
e me një tepsi në kokë.

Unë nuk luajta vendit, po luajti nënkoma-
ndanti. Kur u ktheva, pashë se edhe të tjerët ishin
ngritur ndenjtur. Tani ishte e qartë se nëna gjendej
para meje dhe, po të doja, mund t'ja prekja çitjanet
me dorë. Pas nënës, si e qepur me të, rrinte vajza,
gjithashtu me çitjane, e kuqe flakë. Vetëm një
çast ja pashë sytë që i ndritën në të kaltër.

Nëna tha diçka, një ose dy fjalë dhe vajza uli
tepsinë. Nëna nxori nga mesi një thikë bariu me
dorezë briri. Kur nxori thikën, i ndriti në mes
mulliri i një naganti të kromuar. Ajo e preu për-

gjysmë byrekun që kishte sjellë. Ngriti kokën, rregulloi flokët nën shami dhe hodhi sytë në rrethin tonë. Na pa, sikur të ishim të gjymtuar, na ledhatoi për një çast me atë shikim, pastaj mblozti buzët.

Nëna filloi të priste byrekun, në pjesë të barabarta me një gjeometri të sajën. Ishin lakra të pjekura, trazuar me një dorë miell, si kripa në gjellë. E njihja atë gjellë, që ishte edhe bukë, edhe byrek. Dhe, që të mos shikoja se ç'bënte nëna, i hodha sytë te vajza. Ajo ishte tërë shëndet, shtatëmbëdhjetë vjeçe, po e rritur si një ujkonjë e re. Kur lëvizte pak, i ndjeheshin nën çitjane format e hijshme të trupit nga mesi e poshtë, ndërsa gjoksin nuk e zotëronte dot, se akoma i merrej fryma. Mbase truri im kishte arritur pikën më të lartë të shkëlqimit, se nga bukuria që kisha përpara, harrova nënën dhe tepsinë. Vajza u kapërcye në grykë me sytë e ngulur te byreku.

Nëna ngriti kokën dhe na shikoi me radhë. Asnjëri s'kishte luajtur vendit. Nëna na çmoi lart. Ajo gati e futi kokën nën sqetull.

— Qasuni pranë — tha nëna.

Ajo na dha nga një thelë për shoq.

I pari nga ne, që e mori thelën, u ul përsëri në vend dhe filloi të hante, sikur ajo të ishte një frutë pas buke. Ne u kuptuam me njëri-tjetrin me sy. Ajo thelë me lakra ishte jeta. Po nëna kishte dalë pyllit me vajzën pas, kur çdo gjë hiqej zvarrë, që të falte drekën dhe darkën e fëmijëve të saj. Ajo bëri sikur na ushqeu dhe ne duhej të bënim sikur u ngopëm. Kapërdiva gjysmën e thelës, duke kafshuar gishtat dhe më shkuan sytë te nënkomandan-

ti. Ai rrinte kokulur dhe thelën e mbante me të dy duart. Më doli nga gryka një zë i huaj që nëna e dëgjo. Ajo më shikoi me rreptësi.

— Ha — më tha nëna.

Nëna u hoq pak mënjanë dhe bisedoi me nënkomandantin. Ne po rrinim në pyll prej katër ditësh dhe nuk e dinim se njëqind metra poshtë nesh, në ca shpella të përroit, banonte nëna me katër fëmijë. Burrin dhe djalin i kishte në Brigadën I dhe ajo nënë e zeshkët dhe e thatë si strall, ishte tri-dhjetë e pesë vjeçe grua. Në krah të nënës, përgjatë përroit, në një shpellë ku mund të hyje vetëm nëpër një vijë buzë shkëmbit, banonin pesë familje të tjera. Po këto pata rast t'i shihja më mirë në të ngrysur, kur më mori nënkomandanti që t'i bënim një vizitë fqinjit të parë të nënës.

Zilet e jetës

Në atë përrua me shkëmbinj tingujt zhyteshin poshtë, ushtonin dhe ktheheshin prapsht. Ai ishte një përrua i vërtetë.

Nëna na priste në hyrjen e shpellës së saj. Ajo na hoqi rrugën buzë shkëmbit, ku duhej të ecje pjerrët. Që t'i kishim duart të lira, hodhëm pushkët krahaqafë. Atje në hyrje pashë vajzën me çitjanet ngjyrë vjollcë dhe jelekun ngjyrë gruri. Duhej të kaloja fare pranë saj.

Ajo qeshi. Nga buronte vallë shëndeti dhe gjallëria e saj? Veç në ushqehej me ujin e kroit dhe me erën e pyllit.

Unë mora zemër dhe bëra një gjë që s'do mund ta bëja kurrë.

— A do vish partizane? — e pyeta atë.

Ajo u përthodh në vend, sikur do të shkundte rrobat që kishte veshur dhe kapi gërshtetin e saj të verdhë që të mbahej e të mos përhidhej. Unë e kisha fytyrën e saj pothuaj mbi ballin tim dhe i pashë mollëzat e faqeve pak të dala, i pashë dhëmbët si edhe sytë. Duke shikuar në ta, humba çdo lidhje me botën, që më dukej e larë në argjënd, po për këtë nuk isha dhe aq i sigurt. Unë nuk men-

doja asgjë, po një pjesë e trurit tim vazhdonte të bluante vetë dhe më thoshte se po jetoja disa çaste që vlenin më tepër se uriya, mundimi dhe vetë drita.

Mendova unë:

Ngjyrat e këtyre syve njeriu mund t'i shohë vetëm një herë në jetë. Asnjëri s'mund të lahët për të dytën herë në të njëjtin lumë. Ku e kisha dëgjuar këtë thënie të vjetër?

Ajo më kishte prekur me dorën në sup dhe prapë u ngazëllye. Në atë çast ja ndjeva erën. Nuk kishte atë aromën e luleve, që të shkaktojnë një dhembje të lehtë koke, po erën e diellit dhe të ngjyrës së artë dhe u habita që kjo ngjyrë paska erë. Duket se mora frymë thellë, sepse ajo erë e ngjyrës së artë më hyri gjer në fund të mushkërive dhe mbeti atje. Unë kalova përpara qorrazi, pa arritur t'ja dëgjoja zërin se ajo kishte lëshuar vetëm disa thirrje të mbytura gëzimi dhe s'kishte thënë asnjë fjalë.

— Dale, djalo — tha nënkomandanti. I kisha hipur në kurriz padashur.

Fqinji i nënës ishte burrë i vjetër. Na priti me shikim të keq dhe me buzëqeshje të keqe.

Ata të tre, burri i vjetër, nëna dhe nënkomandanti, diçka po bisedonin. Unë isha para tyre, po as i shihja, as i dëgjoja. Nëna kishte shtrëmbëruar mjekrën gjithë vrer dhe shikonte fqinjin pjerrët, ndërsa ai mendohej, duke bluajtur nofullat, sikur fjala t'i kishte mbetur nëpër dhëmbë. Nënkomandanti kishte vënë çantën para gjunjëve dhe shkruante me laps të ri kopjativ në një fletore shkolle.

— E po, na marrtë të keqen! — tha burri i vjetër.

— Të na rrojnë djemtë — tha nëna.

Nënkomandanti kishte mbaruar së shkruari. Ai i dorëzoi fshatarit një dëftesë, me të cilën vërtetohet se u ble për llogari të brigadës VI një çap pesëdhjetë kilogram peshë e gjallë dhe se vlefata e mishit dhe lëkurës do të paguhej ditën e paqes me paraqitjen e dëftesës. Pastaj ata i shtrënguan dorën njëri-tjetrit, të lehtësuar që e përfunduan atë shitblerje. Fshatarit ja shtrëngova dorën edhe unë.

Ne u nisëm të tre për nga fundi i shpellës, që ishte si një kube e gdhendur njëzet metra e gjatë. Anës ishin disa vende të shtruara me bar të thatë dhe ndonjë velenxë e mbështjellë si fëmijët në djep, po njerëzit nuk rrinin ditën atje. Vinte erë plehu dhe qarkullonte një korent ajri i ftohtë. Ajo mund të kishte qenë një shpellë hajdutësh.

Në errësirë ndizeshin e shuheshin disa sy të frikshëm dhe shquheshin brinj e mjekra dhe mund të thoshje se atje ishte një çerdhe djajsh memecë. Pesë dhi ishin mbyllur me një gardh me thupra të trasha

— Avash, djalo — tha nënkomandanti.

Fshatari shkoi përpara. Dhitë ja ndjenë erën dhe nuk luajtën. Ai kapi çjapin.

Fshatari e hodhi çjapin në krahë dhe luajti shpatullat, si një ngritës peshash. Ai kaloi përpara buzë shkëmbit. Te shpella e nënës ishte vajza me gërshetin e verdhë në dorë. Pashë sytë e saj dhe për një-çast më mbuloi ngjyra e detit, ndërsa në ajër kalonin njëra pas tjetrës valë të forta të freskisë dhe gëzimit. Pata kohë të mendoja se diçka e

rëndësishme po ngjiste në jetën time, se diku isha ndaluar dhe penguar keqas dhe se më vinte mirë që isha penguar. Vajza u zhduk në shpellë dhe unë kalova pa kthyer kokën, se e dija që ajo përgjonte. Sytë i kisha qepur në fund të përroit, si ai që di të shikojë në fundin e dheut.

Vitorja. Puthja e Vitores. Po ku ishin tani vallë ajo dhe intendenti?

Unë i ndjeja ata afër dhe isha një hallemadh si ata, megjithëse unë kisha patur aty më parë vetëm erën e një puthjeje.

Kur dolëm në pyll, fshatari e uli cjapin dhe ja dorëzoi nënkomandantit. Ai nuk e shikonte cjapin.

— Ta hani me shëndet! — tha ai, na përshëndeti dhe iku, duke tundur krahët, si një njeri që flet me vete.

Ne u ulëm, duke patur cjapin në mes. Nënkomandanti i rrinte gati, që t'ja mbërthente nofullat, po t'i tekej të blegërinte.

— Do vijë djali në darkë— tha nënkomandanti, duke më treguar mua me kokë — që të sjellë të brendshmet.

Ai nënkomandant më shikonte qoshen më të fshehtë dhe më të ndritshme të zemrës. Dhe besoj se në atë çast lëkura m'u bë sikur të isha sëmurë nga fruthi dhe s'di pse m'u kujtua një shegë e qëruar me kokrrat plot me lëng. Në darkë do të shihja vajzën.

— Jo — tha nëna.

— Na mjafton mishi edhe për nesër. Zjejau fëmijëve — tha nënkomandanti.

Ata rrinin përballë, të menduar dhe kokulur. Njëpërmjet kodit mijëvjeçar pa zë të fshatarëve, duket se nëna e pyeti atë për fëmijët e tij. Nënko-

mandanti ngriti kokën. Ai nuk dinte gjë. Nëna luajti vendit dhe uli shaminë mbi vetulla.

— Jo, — tha nëna — mos e dërgo djalin.

Mbi botë po kalonte trishtimi dhe u bë heshtje.

— Gjermani iku pasdreke nga Dërrasa dre nga Limeri — tha nëna.

U ndie një frymëmarje e thellë e dheut. Nëna e uli edhe më shumë shaminë mbi sy. Nervat e atyre të dyve ishin ndehur nën rrobat që kishin veshur, ndërsa sytë e cjamin mbeteshin një enigmë.

— Është mbledhur në Kuç. Më ngjan se mbar-tet sonte — tha prapë nëna.

— Duket u mbaroi afati. — tha nënkomandan-ti. — Nuk i mban vendi.

— Kështu e kanë operacionet — tha prapë ai. Germën o ai e shqiptonte disi ndërmjet o dhe a.

— Si lumi — tha nëna me sytë të mbërthyer në duart e saj. Ajo kishte mbathur këpucë grash, që dalloheshin nga ato të burrave vetëm për takën pak më të lartë. Koburen nuk e kishte në brez.

— Do dërgojmë të shohin. Të lajmëroj unë — tha nënkomandanti.

Ma ndolli zemra se ai do më dërgonte mua t'i çoja lajmin nënës.

Nëna na përqafoi dhe ne u nisëm me cjamin. Nënkomandanti e tërhiqte nga brirët dhe unë e shtyja nga prapa, djersa më mbulonte sytë dhe këmbët më shkonin më keq se një të dehuri. Cjapi nuk donte të ngjitej. Ja kishte qefi të mbartej. Po asnjëri nga ne s'mund të mbante atë cjamin, që ishte si kalë shale dhe që peshonte nja pesëdhjetë kile.

— Bjeri me qytë, djalo — tha nënkomandanti, që po inatosej. Nuk u fyeva që nënkomandanti më thërriti «djale» përsëri. Ky ishte një emër i para-

luftës. Po asgjë nuk ishte fyese në gojën e nënkomandantit. Dhe cjapit s'mund t'i bija me qytë, se ishte tepër i çmuar.

— Hë cap, hë cap — i flisja unë atij nën zë, duke ju lutur e duke i fërkuar vithet, po cjapi nuk donte, se zëri im nuk ishte i dashur dhe urdhëronjës, si zëri i një bariu dhe, në vend që të ecte, ai filloi të bënte prapa.

*
* * *

Kur ra nata e plotë, ne e ndezëm zjarrin në përrua, në një copë vend të shtruar me zhur dhe të rrethuar nga shkëmbinjë. U hapëm rreth zjarrit bërryl më bërryl me kapotat në duar që të pengonim dritën e flakëve. Fytyrat e shokëve ndriçonin me ngjyra të forta bakri. Ne i ngjanim një fisi të lashtë pagan, që adhuron zjarrin.

Cjapin e rëndë nuk e mbante helli dhe gjuhët e flakëve filluan të loznin me mendjen time. Ngrihta kryet e lart dhe e ndjeva se po fundosesha poshtë. Fundi i gjithësisë ishte përroi i Kuçit i rrethuar nga male si muret e jetës dhe përsipër një copë qiell. Pata përshtypjen se isha rrënjësor në atë vend përgjithnjë.

Mishi sillej në zjarr dhe zjarri sillej rreth mishit.

Tani brigada marshonte në një luginë gjithë dritë dhe përpara shkonte vajzame flamur, me belin e hollë dhe me çitjanet. Mua më pengonin rrugën dhe desha të dilja përpara që ta shihja.

— Mos shty — thirri një zë.

— Mbaje, se do bjerë në zjarr — tha një tjetër.

Unë ngrita kokën. Shokët po qeshnin.

Cjapi po ndërronte ngjyrë, sytë tani i kishte të veshur dhe pikonte. Në prush ngriheshin pufka tymi. Doja t'i futja patjetër dhëmbët në atë mish të zjarrtë.

Avujt m'u ngjitën në tru dhe përsëri nuk po gjeja ndonjë lidhje ndërmjet njeriut që isha më parë dhe atij që isha tani. Unë po mbaja botën mbi supe, ndërsa disa njerëz, në një vend të largët, të gjelbër e plot me pemë, përpiqeshin të më thoshin diçka. Po unë nuk dëgjoja, se më pengonin malet. Ata ishin njerëzit e mi. Ishte edhe ajo vajza, si edhe Gjoleka.

Më përmendën duke më njomur buzët me lëng mishi të pjekur. Më mbante në krahë nënkomandanti.

— Na turpërove, djalo — thoshte ai. — Na turpërove fare, në sahatin e fundit.

*
* *

Në mëngjez u ngjitëm në Kuç. Grupe njerëzish me armë ngjiteshin ose zbrisnin që të gjithë për në Kuç. Më thanë se një kompani e batalionit tonë ishte parë në Bolenë. U nisa për atje.

Në Vranisht plasën disa bomba dore dhe pas tyre një qitje e gjatë mitralozi. Pastaj lufta u shty në Gjorm. Kur dola mbi Bolenë, dëgjova krisma të mbytura nga Qafa e Dushkut.

Gjermanët s'mund të arriheshin. Askush s'dinte të vraponte më shumë se ata në tërheqje. I përpiu dheu brenda një nate, sikur të mos kishin qenë kurrë. Po lumi i Vlorës mbante ende një erë të rëndë, të huaj. Nëpër shkurre dhe në rrëketë e ujërave kishin mbetur fasho, ndonjë arkë e pri-shur dhe konserva bosh.

Po ku ishin varret e tyre?

Ata s'lënë varre. Ata gjithnjë përpiqen të mbulojnë gjakun dhe të fshehin varret.

Malet e Himarës me brinjët të fryra lëshonin poshtë rrëketë e bardha, si buzë të platura nga ndonjë thatësi e lashtë. Para meje shtrihej e tërë lugina e gjelbër, pak e lodhur dhe e përgjumur. Ajo zjeu e shkumëzoi për dhjetë ditë e dhjetë net. Balta e saj u rrah e u trazua dhe s'mbeti gjethe pa u dredhur. Tani ajo i ngjante një kovaleshenti, që po merr një faqe diell.

Nga rrëza e Çipinit u ngrit thirrja e zgjatur e një fshatari, e fuqishme, me plot gjoksin, pas-taj dufi i zërit u shua nga dalë. Mbase ai lajmë-ronte fqinjin matanë për ndonjë dele të gjetur. Në Bolenë cjepëve dhe mushkave u kishin vënë zilet prapë. Kumbonin tingujt.

Nuk i gjeta shokët në Bolenë dhe u ktheva përsëri në Kuç. Tani atje ishte mbledhur brigada VI S. Njëmijë veta. Nuk mungonte asnjëri, veç të vrarëve, vendet e të cilëve në skuadra ishin bosh. Kuptohet menjëherë se ku ka qenë vendi i një të vrari.

Fshati tymoste i tëri, se ishin vënë kazanet. Eca nëpër njerëz të shtrirë që lëngonin, por nuk pashë të kujdesej ndokush për ta. Kishin ngrënë

njëherësh pas kaq ditësh dhe tani mezi i duronin dhembjet.

Sipër, në sarajet e rrënuara të Gjolekajve, pashë gjashtë xhandarë, që ishin kapur atë mëngjez dhe që do të pushkatoheshin, pasi t'u bëhej gjyqi. Ata e dinin dhe e pranonin këtë si të vetmen gjë të arësyeshme për të cilën mund të bëhej fjalë. Shihej nga qëndrimi i tyre se e pranonin, por prapë kishin një farë shqetësimi të brendshëm, sepse nuk dinin mirë si do të bëhej kjo dhe ishin të merakosur për ato që duhej të bënin dhe të thoshin ata vetë.

Pak më lart, rrëzë një muri, rrinte këmbëkryq komisari i brigadës. Ai rrinte i anuar nga e djathta dhe kishte vënë veshin të dëgjonte. Ai ishte mësuesi, por mbante vesh me shumë interes, sikur po dëgjonte gjëra, domethënja e të cilave e kishte munduar prej kohe. Në krah të tij rrinte këmbëkryq një fshatar i thyer në moshë, por që e mbante trupin drejt. Fshatari ishte anuar nga e majta dhe ata gati sa nuk takonin kokat. Nuk kuptoja përse kuvendonin në brinjë dhe jo përballë, sikur t'i ndante një mur, që u pengonte pamjen. Pastaj u kujtova se është zakon i fshatarëve të rrinë në brinjë dhe të shikohen pjerrët, si udhëtarët, sepse ata gjithnjë takohen në rrugë.

Komisari më pa dhe duket se ju kujtua diçka. Ai më buzëqeshi, po mendjen e kishte të fshatari. Unë nderova dhe kalova.

— Na hodhën sipër tërë hekurin e dheut. Po ne jemi si balta, që as vritet, as digjet — thoshte fshatari.

Nga Dërrasa e Kuçit frynte erë. Lugina e lumit

të Vlorës që këndeje shihej së mbari. Ajo rrinte në diell duke kërkuar më tepër dritë. Hekuri i derdhur mbi të kishte filluar të ftohej dhe toka donte ta nxirrte jashtë. Para meje ishte një pozicion i rrumbullaktë mortaje. Kërceva në të dhe u shtriva mbi togun e baltës. E trazova baltën e freskët me pëllëmbët e duarve. Nëna luginë nuk i ndjente dhëmbjet. Lumi i saj rrithte tatëpjetë.

BUNKERI I MADH

Ai shkëmb kishte dalë atje mbi një kodër rrëzë maleve, tamam si një çiban. Ai kishte dalë në mesin e rrugës.

Faqet e fryra të maleve janë të hirta në mëngjez, të argjenda në drekë dhe të errëta në darkë. Ato janë të veshura me gurë dhe nëpër to mbin një bar i hollë si push, që është në mëshirën e tërë erërave. Ato male s'kanë shkëmbinj. Ato janë dy masive të rënda.

Nga të kishte dalë atje ai shkëmb si blok, anës rrugës dhe sipër lumit?

Ky është një shkëmb i mbetur nga koha kur toka krijonte pas qejfit malet: të derdhura, të pjerëta, të thyera, me koka të inatosura, të rrumbullakta ose të gjata, ose fare pa kokë. Në fillim kjo batërdi e natyrës të merr mendjen. Pastaj, kur të mësohet syri, shikon se malet hapen në të dy anët, si ushtarë të gjithësisë dhe ndërmjet tyre i është bërë vend shtratit të lumit.

Ky lumë, i nisur nga larg, ka çarë me djersë brezin e shkëmbinjve nëntokësorë të Këlcyrës. Ai është një lumë kreshnik, që ka dalë këtu në vend të lirë për të zbutur disi ashpërsinë dhe thatësinë e maleve. Ky është një lumë pa ura. Nga vendi i lindjes e deri afër detit s'ka urë tjetër, veç asaj të Dragotit, që mbështetet në të dy anët në shkëmb

dhe që s'ka punë me lumin, sepse ajo është një urë pa këmbë.

Të parët e quanin këtë lumë Aous. Sikur një zë i fuqishëm të thërriste nga gryka e Këlcyrës Aous, lumi do të përsëriste emrin e tij, Aous, Aous, Aous, duke gjarpëruar e shkumbëzuar, giersa të linte malet prapa. Te shkëmbi i Kalivaçit, lumi kapërdihet për herë të fundit, pastaj lëshohet drejt detit. i kapitur, që të shkrijë veten në ujërat dhe dritën e botës.

Shkëmbi rri i vetmuar mbi lumë dhe nëpërmjet dymbëdhjetë syve frëngji përgjon me mendjen e tij të errët ato që ngjajnë këtej dhe në anën tjetër. Përveç lumit, asgjë s'mund të lëvizë në atë luginë të ngushtë, pa u djegur në vend nga rezatimet e përpikta të shkëmbit.

*

* * *

Ai, i donte malet dhe e donte lumin. Kur kishin ardhur aty tre muaj më parë, kishte thënë me vete se asgjëkundi s'mund të kishte më tepër male. Në mbrëmje, kur hijet vareshin poshtë, malet mbylleshin me kujtimet e tyre shumë të lashta, duke e detyruar njeriun të lëvizte vendit, sepse ai e ndjente veten tepër të vogël dhe tepër të paditur. Dhe, sikur të mos ishte ai fërkim i paprerë i ujit me tokën, që vinte nga lumi, këtu do të sundonte një heshtje e thellë. Po, kur gdhihej mëngjezi, malet thithnin dritë nga të gjitha porët, brinjët e tyre kishin lëmimin e një veze të hirtë dhe aty-këtu mund të shihje ndonjë tufë bagëtish. Malet jetonin.

Këtu kishte shumë male dhe shumë hije. Po të ndiqje lëvizjet e hijeve nga mëngjezi në darkë, mund të ëndërroje çfarë të doje. Këtu fshatarët ishin të varfër, po zemërpapët dhe nuk u vinte mirë, po të mos ua pranoje gotën e rakisë, edhe kur në sofër kishte gjellë urofi, një tas me dhallë dhe një qepë.

Ai e donte këtë vend dhe gjithnjë kthehej atje si në shtëpinë e tij. Merjani këngës «Tepelena u ndihmoftë», kish thënë një natë një dervish në Memaliaj. Të tjerët kishin kënduar pa dëshirë. Tani nuk ishte koha e këngëve të trishtuara fetare. Po megjithatë kishin kënduar dhe ai që ja merrte, e dinte se njerëzit në Tepelenë gjithnjë kishin kërkuar një fat më të mirë dhe kurrë s'e kishin gjetur, dhe ajo këngë ishte si një tallje me vetë lidhërimin e tyre.

Nja tre muaj më parë, kur kishin ardhur atje, ai sapo ishte emëruar komisar i kompanisë. Një ditë kishte qëndruar para shkëmbit dhe kishte pyetur për të. I kishin thënë se ai shkëmb nuk i kishte hyrë asnjëri në punë, para se të vendosej aty fronti i kaluar. Atëhere, tre vjet më parë, befafas shkëmbi kishte filluar të villote zjarr. Për mijëra vjet ai kishte qenë një shkëmb e aq, pak si i tepërt, po udhëtarët shpesh as që ngrinin kokën ta shikonin. Në themelet e tij kullotnin dhitë. Po tre vjet të shkuar kishin ardhur aty disa ushtarë, pastaj një repart i xhenios. Ata filluan ta gërmonin shkëmbin nga brenda me dinamit dhe natë e ditë nxirrnin prej andej gurë e dhe. Kur mbaruan me shkëmbin, filluan ta fortifikonin rreth e qark sheshin e lartë, që hapej në të majtë dhe prapa shkëmbit dhe që i kishte buzët të thepisura, duke e bërë atë copë vend një kala, që kishte si trup she-

shin e vogël dhe si kokë shkëmbin e hirtë. Pastaj erdhi te shkëmbi vetë gjenerali. Vendi u rrethua me tela dhe u varrën disa tabela me një kafkë dhe një kryq. «Pericolo di morte» (Rrezik vdekje»). Shkëmbi kishte gjetur kështu shpirtin e tij dhe rrinte në brinjë të malit, si një kalë lufte, që përmblihet në vend për të kërcyer lumin fluturim.

Atë dimër ky shkëmb nuk kishte bërë ndonjë punë të madhe. Kur nga ana tjetër e lumit ngrihej thirrja «epese to Tepeleni», shkëmbi përgjegjej me zjarr të pakursyer, nga sytë e tij të shumtë, nga veshët dhe nga hundët. Shkëmbi mbrojti kalimin e lumit dhe nuk i la ata që vinin të dilnin këtej dhe të sulmonin kalanë, që gjendet në të djathtë. Këto shkëmbi i bënte me lehtësi, sepse vetë ai ishte i paprekshëm dhe zotëronte vendin. Kur u prap frontit, shkëmbi mbeti vetëm me dy roje. Nëpër frëngjitë e tij filluan të mbinin fiq të egër. Njerëzia u gëzua që shkëmbi u nguros prapë, sepse në ditët kur ishte i gjallë, ai kishte bërë zjarr vend e pa vend, si një i dehur që shan pa dallim gjithë kalimtarët.

— Ma jep pak dylbinë — tha komisari.

— Na, merre, provoje. Unë nuk shoh asgjë — tha komandanti, duke i zgatur edhe kutinë prej lëkure krejt të re.

Komisari gjithnjë kishte patur dëshirë të kishte një dylbi. Në kompaninë e tyre vetëm komandanti kishte dylbi dhe kjo i jepte atij të drejtën të

parashikonte më shumë. E dyta që do të kapej në luftë, i përkiste komisarit, nëse do ta meritonte. Mirë do të ishte që t'u binte në dorë një nga ato dylbitë e artilerisë me lente të mëdha, po ato ishin të rralla. Ai kishte parë njëherë në shtab një dylbi të vogël teke, që ishte busull, edhe sahat. Ajo ishte si një lodër xhepi, ose për çantën e një zonjushë.

Më parë komisari nxori nga fundi i kutisë copën e butë të kadifesë së gjelbër, që ishte si një relik, i veshi lentet me frymë dhe filloi t'i pastronte ngadalë e me kujdes, ashtu si bënte gjithnjë.

«Shok i mirë», tha përsëri me vete komandanti.

Komisari largoi gjethet me dorë dhe u mbështet mbi bërryla. Tani malet do të kërcenin dhe shkëmbi do të hidhej poshtë e lart. Ai gradoi lentet dhe kaloi shikimin mbi tërë faqet e maleve, pastaj e fiksoi mbi shkëmbin.

— Sikur i kanë marrë erë punës, tha tjetri. — Nuk ndihen fare.

Komisari nuk u përgjegj. I dukej sikur po fuste në shkëmb rezatimet e dylbisë dhe se ata e ndjenin këtë. Shkëmbi rrinte i topitur. Duke shikuar po në një pikë, atij filluan t'i lotonin sytë.

Komisari kaloi shikimin mbi shtëpitë e pakta buzë lumit, mbi teqenë e Memaliajt dhe gjatë tërë xhadesë. Shtëpitë ishin të shkreta dhe në rrugë nuk lëvizte asgjë.

Në fillim nga shkëmbi kishin gjuajtur mbi rrugën e Damsit dhe kishin vlarë një grua, një djalë katërmbëdhjetë vjeç dhe një mushkë. Mbasdite kishin kaluar të tjerë dhe ishin vlarë dy burra. Ishin fshatarë nga Përmeti, që shkonin për bukë në Mallakastër. Pas këtyre s'kishte kaluar më njeri. Varret e

tyre ishin atje poshtë rrepeve. Asnjëri nuk i lëvizte të vdekurit nga vendi në këto kohëra. Hapnin një gropë me thellësi të dyshimtë dhe e varrosnin të vdekurin ku ta zinte hera.

Prej njëzet e një ditësh shkëmbi qëndronte si ankth i zi në shpirtrat e njerëzve. Skuadrat e xhandarëve zbrisnin befasisht nga shkëmbi dhe sulmonin shtëpitë. Rrihnin, grabisnin çdo gjë që mund të lëvizte dhe të nesërmen ktheheshin prapë. Në fillim njerëzit u habitën. Përse u merrnin edhe govatat, kazanët dhe dyshekët tërë arna? Përse u duheshin ato? Sapo kishte mbaruar operacioni dhe njerëzit morën aratinë prapë, se një gjë e tillë nuk kishte parë kurrë.

I pari e sulmoi shkëmbin batalioni territorial, pastaj disa reparte të brigadës XII që ishin në kalim e sipër, pastaj prapë batalioni territorial dhe më në fund disa reparte të kombinuara. Katër sulme në shtatëmbëdhjetë ditë. Sulmet bëheshin natën. Shkëmbi fillonte të nxirrte zjarr. E tërë sipërfaqja e tij skuqte dhe ndriçonte si një farkë. Në sulmin e dytë të territorialëve xhandarët kishin filluar të shanin me emër disa komandantë dhe kryetarë këshillash. Shanin nga nënat, shanin varret e baballarëve të tyre dhe u kërkonin motrat. Një territorial u ishte përgjegjur se do ta varte nga... kapiten Dod Nikollën, komandantin e batalionit të xhandarëve. Një tjetër kishte thirrur se do t'i përdorte mustaqet e kapitenit për të fshirë të pasmen. Të nesërmen, kur ishin tërhequr territorialët, xhandarët kishin dalë mbi shkëmb. I thërrisnin Fejzo Rustemit, komandantit territorial, t'u çonte atje gruan dhe motrën. Pastaj thirrën disa emra të tjerë. Krahina u tmerrua.

Në sulmin e katërt të kombinuar askush nuk u ktheu sharjet xhandarëve. Ishte dhënë urdhër i prerë. Ata duheshin asgjësuar, nuk duheshin sharë.

Të nesërmen xhandarët dolën prapë mbi shkëmb. Secilit i dridhej zemra se mos i thirrej emri i tij. Kush ua jepte xhandarëve emrat dhe gjendjen familiare të njerit e të tjetrit?

Ai që thërriste, dukej se ishte i njëjti xhandar. Sokëllima e tij hapej mbi lumë dhe shuhej tej nga Vasiari. Pastaj xhandari kthehej nga lindja dhe thirrja e tij merrte grykën e Këlcyrës. Në atë luginë nuk ishte parë kurrë, as bari, as bujk dhe as ushtar, që të kishte një zë të tillë. Thërrisnin edhe të tjerët pas qejfit, por zëri i tij i nëmur, i qartë si kambana e vdekjes, hapej me kuje, duke kërkuar gratë dhe motrat, dhe u hynte njerëzve nga hundët.

Një ditë, një pushkatar i veçuar kishte zënë pr të gjatë natës matanë lumit dhe në mëngjez, kur doli xhandari në shkëmb, i shtiu dy herë. Mbase ishte ndonjë nga ata që i kishte dalë emri. Në fillim shkëmbi u gatit për luftë dhe u drodh nga krisjet si çikrik, pastaj, kur u pa se ishte një alarm i kotë, nisi gjuetia kundër atij pushkatarit, që po kalonte lumin në va. Po ai kishte qenë një trim i krisur, që vazhonte të çante përpara duke sharë xhandarët.

Krahina ishte mësuar me invadime, me djegje, me plaçkitje e me vrasje, se ashtu e kishte lufta. Po ajo nuk mësohej dot me atë lloj turpi. Turpi kishte hyrë në mëlçitë e të gjithëve.

Shkëmbi dukej si një dem i egërsuar në përgjim.

I rrethuar, i vetmuar, pa asnjë mundësi pajtimi me jetën, shkëmbi po e çonte egërsinë gjithnjë në

shkallë më të lartë. Ai qëllonte mbi çdo gjë të gjallë që lëvizte pranë tij dhe tërë shpresën në këtë e kishte varur. Pikërisht kjo e vërtetë provonte gjithnjë më qartë se ditët e shkëmbit ishin të numëruara. Ai vazhdonte të dukej i patundur, por diçka gërmohej pa pushim në themelet e tij, duke e bërë të anonte nga humnera dhe këtë tani e ndjente kushdo.

Ata të dy duhej të vrojtonin sektorin e kompanisë së tyre. Si të kalonin lumin, komisari me skuadrën e parë dhe të dytë do të ngjitej në kodër dhe do të hynte në lagjen e djegur të fshatit. Deri atje s'kishte asgjë për të bërë. Po atje fillonte një lëndinë e zbuluar nja treqind metra, që mbaronte në rrëzë të shkëmbit.

Si do të ishte vallë ajo lëndinë?

Ai, komisari, u mundua të shihte me mendje një lëndinë të qetë, të blertë me tek-tuk ndonjë drizë. Mbase s'kishte driza fare. Për këtë kishte harruar të pyeste zbuluesin.

— Ka driza ajo lëndinë? — pyeti ai.

— Jo — tha tjetri, komandanti. — Është fare e qëruar.

Komisari e shikonte tani shkëmbin si një gjë të tijën.

Ata duhej ta merrnin nesër atë. Letra thoshte se brigada VI S do t'i bënte këtë shërbim të fundit Labërisë, para se të nisej për në veri. Letra thoshte se do të goditeshin njëherësh, shkëmbi në Dukaj, kalaja e vjetër në Matohasanaj, së cilës i kishin mbetur vetëm themelet dhe Salaria.

Komisari mendoi se fati i shkëmbit ishte caktuar në mënyrë përfundimtare dhe të patërheqshme

dhe, si e mendoj këtë, shkëmbi u anua keqas nga e djathta. Komisari lëvizi bërrylin dhe shkëmbi ra dhe u ngrit. Komisarit i lotuan sytë dhe shkëmbi u tret në ngjyrën e hirtë të malit si një plagë, që hyn në thellësi të trupit.

Po çfarë do të bënin me atë shkëmb si të kishin hipur në të? Komisarit i erdhi keq që asgjë s'mund të bëhej me shkëmbin.

«Ai do të pritet si çiban», mendoj komisari.

— Ai duhet të mbetet si kujtim — tha pastaj komisari, duke folur me zë.

Tjetri e shikoi pjerrët. Ngranjëherë, komisari kishte disa ide të çuditshme mbi kompaninë, mbi fshatarët dhe mbi natyrën. Pastaj shikoje se këto ide të tij rrihnin diku dhe se ato kërkonin një unitet dhe harmoni të brëndshme të gjërave. Komandanti mendoj se ndonjë ditë do t'i shfaqej befasisht kuptimi i plotë i asaj që kërkonte parreshtur komisari.

— Tefikun vëre nga e djathta, se ai e njeh vendin — tha komandanti.

*
* * *

Në mesnatë komandanti i batalionit i ulur këmbëkryq, me mustaqet përpjetë, nxori orën e xhepit të mbështjellë me shami e në këllëf lëkure dhe tha:

— Tri raketa të kuqe. E para në Salari, e dyta në Matohasanaj dhe të tretën do ta hedh unë.

Korrieri bënte dritë me urën në dorë. Komandantët e kompanive zgjatën kokat që të shikonin

edhe ata nëse ishin të dy akrepat e orës bashkë. Ata ndjenin kënaqësi që punët bëheshin me orë në dorë.

— Dalçi me shëndet! — tha komandanti i batalionit. Ai kishte një zë të bukur dhe, kur fliste, dukej sikur herë-herë ndalej të dëgjonte zërin e tij.

Batalioni doli nga rrepat e Damsit i përgjumur dhe hyri në lumë. Uji ishte deri në gjoks dhe atij që i shkiste këmba në ndonjë gur, i arrinte gjer në grykë. Të kapur për dore, me pushkët të lidhura mbi supe, njerëzit po bënin një banjë të ftohtë, në ujin e larë nga rrezet. Hënë s'kishte. Prej nga i merrte rrezet lumi? Drizat në bregun tjetër ngriheshin lart dhe rrëzoheshin poshtë, si ca gra që bëjnë një kuvend të shqetësuar. Kur dolën në breg, secila kompani mori drejtimin e saj. Në zallin e lumit zhurma e lehtë e këmbëve u përhap lart nga kodrat. Ishte një zhurmë pa kthim prapa.

Kompania e tyre filloi të ngjitej. Komisari donte që ngjitja të vazhdonte edhe më. Prapa ndjehej fryma e gëzuar e rreshtit, po rrobat u kullonin. Kur të arrinin sipër, do të prisnin atje disa orë dhe të ndenjurit në vend do tu klliste njerëzve ethet.

Kur arritën në majë, ata u shpërndanë rrëzë prralleve, të gëzuar dhe gati t'ja shkrepnin të qeshurit. Por një gjysmë ore më pas dridheshin nga të ftohtët. Duke kaluar nga njëri vend te tjetri, komisarari pa disa që kishin nxjerrë këpucët dhe po shtrydhnin çorapet.

Kur ishin nisur nga rrepat, ishte pasuar urdhëri: «Komandantët e kompanive përpara». Dikush nga kompania e tretë e kishte shtrembëruar

urdhërin: «Përpara ata që hëngrën pulat». Në drekë fshatarët e Damsit, Vasiarit, Kamçishtit dhe deri ata të Arëzës dhe Gllavës, kishin sjellë mishra të pjekura. Kishin sjellë edhe disa pula. Krahina gëzonte për shkëmbin. Lindi çështja kush do t'i hante pulat. U vendos t'i hanin të sëmurët. Të sëmurë s'kishte. Atëhere intendentit i mërzhitur ua ndau pulat mitralierve. Kur ishin buzë lumit dhe ai partizani tha: «Përpara ata që hëngrën pulat», në kompaninë e tretë plasi gazi. U dha urdhër me nxitim të bëhej heshtje. Njerëzit heshtnin, por të qeshurit mezi e përmbanin.

Ç'ishte ajo ethe e të qeshurit që kishte kapur batalionin?

Shpirti i batalionit ishte një enigmë. Në raste të tjera më të lehta komisarit kishte parë fytyrat e drojtura dhe të tronditura të kompanisë. Nga vinte tani ajo dëshirë për të ecur, për t'u lagur dhe për t'u gjakosur?

Ai u shtri në vend. Aty përpara ngriheshin skellet e disa shtëpive të rrënuara. Ato ishin grumbull, të bardha dhe plot fshehtësi. Jeta e dikurshme e lagjes ishte mbuluar poshtë themeleve. Pak më lart vinte shkëmbi. Tani ai i ngjante një demi me brirë të lidhur.

Komisari u vu të përtypte një fije bari. Nga lindja po përparonte një dritë e bardhë, e qetë, e fuqishme. Ajo zuri gjysmën e qiellit. Shkëmbi ngrihti kryet dhe ndehu shpatullat gjithë xhunga, duke lëshuar hijet e tij mbi lagjen e shkretuar. Komisarit ndjeu dridhja. Rrobat e lagëta i rrinin ngjitur, po tani s'mund të lëvizte për t'u ngrohur. Dikush u kollit padashur dhe zuri frymën që të mos dëgjohej.

Komisari shikoi prapë nga lindja. Rrobat e lagëta dhe pritja e gjatë do t'ia lodhnin kompaninë.

*
* *

Bashkë me raketën e kuqe në Salari u ndez një zinxhir i gjatë mitralozi. Flakët e verdha u qepën si pulla të nxehta në faqen e malit dhe u shuan. Komisarj mbajti frymën. Kaluan pesë sekonda, gjatë të cilave nuk ngjau asgjë dhe bota u duk e errët. Në çastin kur u ngrit raketa në Matohasanaj, komandanti i batalionit shkrepri raketën nga kodra në të majtë. Komisarj dëgjoi disa thirrje të shkurtëra nga shkëmbi. Pastaj kaluan disa sekonda të tjera. Shkëmbi dhe batalioni pritën njëri-tjetrin. Pastaj, befas, ashtu si ngjet gjithnjë, dikush shkrehu pushkën e parë. Komisarj i ushtoi në vesh ajo krismë e thatë si një britmë, ajo i kaloi në tërë trupin dhe ai pa se po i dridhej dora e djathtë. Ai pështyu fijen e barit dhe shënoi me pushkë dhe të gjitha këto dukej sikur i bënte dikush tjetër për të. Komisarj e dinte se kështu ishin çastet e para dhe gjithnjë ishte përpjekur të fitonte kontrollin mbi këto çaste, por ngjarjet gjithnjë ecin më shpejt se mendja e tij. Pastaj, kur të shtinte dy herë, pesë herë, kur ajri të mbushej me krisma, mendja do t'i thoshte, «filloi», «u ndez, o vëlla» dhe atëhere ai do të dinte ç'të bënte.

Në krahët e tij të gjithë shtinin. Qorrazi, me pëshpëritje të mprehta, plumbat nga shkëmbi hynin

nëpër gurë dhe nëpër pralle. Lehjet e tri mortajave të shkëmbit u ngritën vertikalisht përpjetë. Ato plasën njëra pas tjetrës, duke ngjeshur ajrin e përrenjve prapa. Duhej pushtuar lagjja e parë. Komisari u ngrit pa folur, se e dinte që të tjerët do ta ndiqnin lëvizjen e tij. Duke u shtrirë e shembur nëpër gurë, ai arriti të vërë kurrizin prapa murit të gjërë, që i kishte penguar pamjen. Atje pa se skuadra e dytë kishte arritur më parë se ai. Komisarit i erdhi rëndë dhe shikoi prapa, duke dashur të tregonte se kishte qenë i zënë me punë të tjera, prandaj ishte vonuar. «Jo, tha ai me vete, as kështu nuk bën».

Këtu mortaja nuk hante më, sepse në treqind metra largësi, ata duhej t'i ngrinin grykat fare drejt dhe predhat do t'u ktheheshin mbi kokat e tyre. Komisari u gëzua që shpëtuan nga mortajat.

Ai u shkëput nga muri, bëri një rrotullim dhe hyri brenda në dhomën pa çati. Nga dritarja gjysmë e rrënuar plumbat çanin me forcë. Komisari ktheu kokën gjithandej. Pastaj mendoi se ishte e kotë të ndiqte plumbat. Suvaja e mureve pëlciste dhe era e gëlqeres i kujtoi diçka nga shtëpia e tij.

— Mitralozin! — thirri komisari.

Tefiku, komandanti i skuadrës, me flokët mbi sy, me kapën në brez, i pasuar nga mitralieri, hyri brenda.

— Te dritarja— tha komisari.

Komisari e kishte tani zemrën valë. Ai kishte marrë drejtimin.

Me krahët dhe këmbët hapur, sikur po i ngarkonte barrën ndonjë kafshe, Tefiku ngrinte gurë në mëdhenj dhe i vendoste në dritare. Kur e rregulloi pozicionin, e vështroi dhe u kënaq.

«S'do t'ja dijë fare», mendoi komisari dhe përsëri e ndjeu veten të vogël.

Komisari u shkëput për herë të dytë nga vendi i mbrojtur, dredhoi jashtë dhe u hodh përtokë para murit të avllisë. Ky ishte një kërcim i marrë. «Më pas, mendoi ai, të tjerët do të tregojnë për këtë gjest.» Ai deshte të ngrinte kokën, po plumbat e një mitralozi nga shkëmbi kaluan mbi prallat e pleksura në mur duke dredhur gjethet. Përpara, anash dhe prapa, pëlcisnin gurët, ngriheshin nga vendi dhe thërmoheshin në ajër. Kur dëgjoi disa vërshëllima të lehta si krahë pëllumbi, komisari e kuptoi se po i bombardonin me mortaja dore. Kjo i ishte dukur gjithnjë si një armë qesharake, po tani e shikonte se mund ta pësonin nga gurët.

Shkëmbi kishte ndehur tërë muskujt. Në fillim njëri nga xhandarët ishte ngritur të shante, po zëri i tij nuk pati jehonë. Pas kësaj ata nuk patën më dëshirë të shanin. Shkëmbi prodhonte zjarr me rregull, si një i shurdhër, që është i vendosur të flasë, pavarësisht nga ato që thonë rreth tij.

Gurët përhapnin nxehtësi. Duke lëvizur nga pak djathtas, komisari shikonte se si i avullonin rrobat. I dukej vetja si një peshk që e kanë vënë të piquet. Ishte fillimi i korrikut.

Brënda pesë orëve ata kishin përparuar vetëm pesëqind metra. Tani lëvizja ishte ndalur. Batalioni dhe shkëmbi ishin si dy rrrathë që xhironin në

vend, të fiksuar e të inatosur. Secili konsumonte energjitë e tij. Kjo ishte pa kuptim.

Para murit të avllisë ishte muri rrethues i baçes, pastaj ishte lëndina.

— Çohemi — tha komisari.

Ai nuk pati kohë të çohej. Ekonomati, që ndodhej në krah të tij, ngriti kokën dhe e uli befas. Koka ju këput dhe i ra në mes të supeve, bërrylat ju shtrembëruan, pastaj ekonomati ra, duke zënë kokën nën vete, u kthye njëherësh në shpinë, në një përpjekje të fundit për të parë diçka, hapi krahët dhe nuk lëvizi më.

— Ismail! — i thirri komisari. Ai e ndjeu kotësinë e thirrjes së tij. Ju afrua ekonomatit mbi fytyrë. E kishte marrë plumbi në ballë. Plaga dukej e vogël, pa rëndësi, dhe vetëm një vijë e hollë gjaku i shkiste nga balli në flokët e verdhë.

Komisari rrinte në gjunjë dhe s'kishte fuqi t'i hiqte sytë nga ajo vrimë e vogël dhe e errët në ballë. Vdekja kishte kaluar me ftohtësi të rru-feshme, duke infektuar gurët dhe gjethet, por gurët ndriçonin në diell dhe komisarit ju mor mendja.

I vdekuri dukej sikur jetonte akoma. Ai ishte njëzet e pesë vjeç, me trup të hedhur, jo si fshatar i shtrembëruar nga puna, po sikur të ishte rritur me gjimnastikë. Ngjyra e kuqe po i shuhej në fytyrë. Tani fytyra po i merrte ngjyrën e flokëve.

Krismat e luftës vinin të mbytura. Diçka ishte thyer dhe prishur. Komisari shikoi prapa. Porsa i hoqi sytë nga fytyra e të vrarit, filloi të kuptonte se po bëhej vonë, shumë vonë. Dielli përvëlonte gurët dhe baltën, ndërsa shkëmbi punonte si më parë dhe asnjë hap s'mund të bëhej për t'ju afruar.

Komisari dëshironte t'i ngulte dhëmbët shkëmbit. Ai ndjente një etje të paduruar dhe duart ju shtrembëruan nga dhëmbja.

Në Salari dhe Matohasanaj kishin mbaruar punë. Nganjëherë dukej sikur shkëmbi po lëpihej i lodhur dhe mendohej. Ai ishte si një kafshë e mbërthyer në furka. Kur filloi sulmi i kompanisë së katërt nga mali, shkëmbi luajti vendit dhe deshte të bënte prapa. Po prapa ishte humnera. Pastaj ai rifilloi zjarrin, i shtyrë nga nevoja për të bërë zjarr, pa u menduar dhe pa nerva. Në një çast, kur shkëmbi mendohej, komisari kërceu nga vendi, u shtri dy herë dhe të tretën arriti te muri i baçes. Shkëmbi u përgjegj me potere të madhe. Komisari futi kokën në dhe. Gjatë disa minutave gurët dhe gjethet u ngrinë në plumba.

Ai kishte dalë përpara një i vetëm, zemra i rrihte në tokë dhe tani i dukej se, po të ngrinte kra-hun mbi mur, do të prekte me dorë kreshtën e shkëmbit. Komisari buzëqeshi, pastaj u kujtua se kjo ishte pa kuptim. Në të vërtetë, ai e kishte futur veten në një grackë të plotë. Tani ai filloi të mendonte se ishte sjellë si një çunak. Një komisar nuk duhet të shkëputet nga kompania. Mitrалozat e të dy skuadrave dhe njëzet pushkë i ranë shkëmbit njëherësh. Ky ishte një veprim i drejtuar. Zjarri i shkëmbit u ndërpre, sikur t'i ishte marrë goja. Gëzimi e drodhi komisarin. Në fillim dy, pastaj tre

të tjerë u hodhën pas tij te muri, U duk sikur shkëmbi u ngrit në këmbë dhe nga egërsia po thyente vetë kockat e tij. Ai ishte i gatshëm për një ndeshje me trup. Ai s'mund ta duronte afrimin.

— Mos luani! — tha komisarari.

Kur kaloi vala e zjarrit, që dogji ajrin, komisarari ndjeu një nevojë të domosdoshme të lëvizte kokën. Përpara ishte lëndina.

Ajo ishte një lëndinë me bar të njomë, treqind metra e gjatë. Nëpër të kalonte një rrugë fshati, si një vijë uji, e shtruar me zall të kuq. Komisarari kishte parë shkëmbin për një çast dhe tani, me veshin përtokë, i dukej sikur dëgjonte ushtimën e lumit.

Tefiku, komandanti i skuadrës, vuri kapelën mbi një shufër dhe e ngriti një pëllëmbë mbi mur. Kapelja u drodh dhe u rrotullua. Tefiku e uli dhe e shikoi.

— Dy — tha Tefiku.

— Mos luani — tha komisarari.

Qamili, partizani i dytë pas Tefikut, qeshi me egërsi. Ai po tregonte krahun e djathtë të gjakosur. Krahu dukej i dërmuar.

— Lidhja në bërryl — i tha komisarari Tefikut.

Tefiku u shtri në kurriz, i mori krahun Qamilit dhe e shikoi, pastaj shikoi komisararin.

Duke u kthyer nga këmbët koka, komisarari dredhoi me shpejtësi në anën tjetër të Qamilit.

— Provoi gishtat — tha komisarari.

— He, he, he! — qeshi Qamili.

— Mos qesh! Provoi! — tha me të ashpër komisarari.

Ai po i rrinte Qamilit mbi fytyrë, i shikonte

mjekrën e zezë dhe sytë e mëdhenj, që po kurdisnin diçka. Çika guri i ranë komisarit në ballë dhe sytë ja dogji pluhuri. Ai e uli kokën me forcë në gjoksin e Qamilit dhe ndjeu erën e djersës së tij, si erë mushke, e përzier me erën e gjakut të ngrohtë.

— Këtë të mesit e los — tha Qamili, duke luajtur gishtin e madh me kuptim të turpshëm.

— He, të vraftë zoti — qeshi Tefiku.

— Lidhe krahun, s'kemi ngenë tënde — tha komisar

Ai pa se si po zbehej dhe djersinte Qamili. Ai mendoi se s'kishte të drejtë t'i bërtiste një partizani të plagosur.

— Oh, e hëngra edhe unë — tha Javeri pas Qamilit. Ai po mbante dorën në ballë.

Tefiku dredhoi te Javeri.

— S'ke gjë — tha Tefiku. — Të ka gërvishur guri. Hë, shtyhu, se na preve gjakun.

Komisari mori frymë. Kapërceu barkas mbi Qamilin dhe u kthye në vend, duke menduar se atë ditë njerëzit po silleshin si tuhafë.

Tani ata ishin para shkëmbit. Por s'mund të thoshin se e kishin sulmuar atë. Me logjikën e tij prej gjarpri, shkëmbi i mbante të mbëthyer atje dhe kënaqej. Po të bënin përpara, ai do t'i goditte me gjuhët e tij të shumta. Po të bënin prapa, prapë do t'i godiste. Komisarit nuk donte të kthente kokën për të parë shokët.

Me përtim, me diellin drejt në fytyrë, komisarit u vu të lëvizte gurët. Pastaj u kujtua se mund të hapte një frëngji dhe filloi t'i lëvizte duart shpejt. Kur e hapi, futi atje tytën e pushkës. Njëherë atë

vrinë pa shkëmbin, që ju duk i largët. «Të kisha një dylbi», tha me vete ai.

Komisari e ngjiti ballin në gur dhe e pa shkëmbin fare qartë. Ai pa fiqtë e egër, zgavrat, frëngjitë dhe lerat ngjyrë bakri që hapeshin në faqet e shkëmbit si një gjak i tharë. Shkëmbi dukej tani si koka e pakrehur e një plaku, e rrudhosur, e vjetëruar jashtë çdo përfytyrimi. Komisarit luajti qafën që të shihte diçka brenda frëngjive të errëta. Prapa tyre përgjonin sytë e shqetësuar të njerëzve. Si do të ishin vallë këta xhandarët e shkëmbit?

Tani gjithë puna ishte se cila nga palët do ta detyronte tjetrën të ulte sytë dhe pastaj kokën.

— Hapni frëngji! Rrgulloni gurët dhe shënoni mirë — tha komisarit.

*
* *
*

Në dritaren e shtëpisë prapa u shfaq një njeri. Ai u lëkund mbi këmbët. Komisarit e shikonte nga mesi e lart. Njeriu ngriti dylbinë. Një pushkë dhjetëshe nga shkëmbi filloi të gjuante mbi dritaren. Njeriu nuk luajti vendit. Nga habia, komisarit nuk po e shquante njeriun në dritare. Kur ai uli dylbinë, komisarit njohu nënkomadantin e brigadës.

Nënkomandanti doli nga shtëpia dhe eci me hap të rëndë drejt murit të avllisë. Një herë u bë heshtje nga të dy palët, sepse askush nuk besonte se mund të ecte ashtu njeriu. Pastaj atyre në shkëmb u kaloi hutimi. Çikat e gurëve kërcyen para dhe anash nënkomandantit. Ai bëri një gjest sikur donte t'i përzinte plumbat me dorë dhe u ul pas murit.

E gjitha kjo kishte zgjatur më pak se dy minuta.

— Hëni, djem, se u bë drekë — thirri nënkomandanti.

Këto fjalë komisar i dëgjoji shkoqur.

Skuadra prapa shtëpisë u turr te muri i avllisë dhe u hap në krah të nënkomandantit.

Komisari mendoi se tani nënkomandanti do të urdhëronte të kalohej lëndina. Ai u mbush me frymë. Pa veten e tij, Tefikun dhe të tjerët, të shtrirë në lëndinë, si ca plaçka të hedhura andej-këtej.

Nënkomandanti gjeti Ismailin të vrarë dhe të patërhequr dhe diçka po thoshte i inatosur.

— Shoku komisar, të kërkon nënkomandanti — i thirri një partizan.

Komisari u bë gati të ngrihej. Nëse do të arrinte deri te muri i avllisë, ai do t'i thoshte haptazi nënkomandantit se ishte gati të nisej vetëm përmes lëndinës, po shokët s'mund t'i merrte në qafë. Ai ndjeu t'i shtrembëroheshin duart prapë.

— Rri, mos luaj! Përse ke shkuar aty, — i thirri nënkomandanti me inat.

— Po, meqë ke shkuar, rri se mirë je — tha prapë nënkomandanti disi i zbutur. — Mos luan vendit pa urdhër dhe qëlloni!

Fill i vetëm nënkomandanti nisi të tërhiqej ultas. Ishte një mundim i madh të shihje atë plak me trup të rëndë të tërhiqej duke u zvarritur. Tre muaj më parë ai kishte humbur të dy djemtë, që të dy komisarë, të vrarë në sulm. Tani nënkomandanti donte të tregonte edhe një herë se s'kishte dëshirë të vritej dhe se zbatonte rregullat e luftës. Pak më parë ai kishte dalë në dritare, duke harruar rolin që kishte marrë përsipër.

Pa asnjë urdhër, të, katër mitralozat e kompanisë, pushkët dhe automatikët e vunë shkëmbin nën zjarr. Prej andej hodhën disa bomba dore, që ranë rrëzë shkëmbit. Nuk e nxirrnin më kryet jashtë. Hidhnin bomba për t'u mbrojtur, sikur e keqja t'u kishte ardhur në grykë.

Komisari vazhdoi të shtinte. Tani nuk ndjente vapë. Nuk ndjente asgjë. Ai ndiqte me mendje nënkomandantin e brigadës, që ngjitej e zbriste në kodra të shihte kompanitë. Nënkomandanti drejtonte forcat e brigadës për asgjësimin e shkëmbit, kalasë në Matohasanaj dhe pozicioneve në Salari. Shkëmbi duhej marrë, në mos tjetër, për të mos turpëruar plakun, që ngjitej me gulçim, duke hequr zvarrë plagët e tij.

*
* * *

Në platformën e shkëmbit doli një kalë, duke lëshuar një hingëllimë të gjatë. Kali u ngrit arithi përjetë dhe vrapoi, po duket se i prenë rrugën dhe ai u kthye prapë. Kali u ngrit mbi këmbët e prapme disa herë, u shkrye dhe bëri kërcime sikur donte të shkëputej patjetër nga toka. Pastaj duket se i shtinë me shumë pushkë dhe kali ra.

Në kohën kur u shfaq ky kalë, batalioni dhe shkëmbi mbetën me sytë mbërthyer në të. Kishte marrë zjarr barraka ku mbaheshin kuajt. Kur kuajt filluan të vraponin dhe të kërcenin mbi pozicione, xhandarët u ranë me pushkë dhe i vranë. Ai kali i zi, që kishte dalë sipër, kishte marrë zjarr dhe po

digjej nga bishti e nga këmbët, po komisari nuk e shihte tymin.

Fill pas rënjes së kalit, nga kodra ku gjendej mortaja e batalionit, u ngrit një raketë e kuqe. Mitralozi i rëndë i kompanisë së parë dogji një karrikator plot. Pastaj filluan tre mitralozat e tjerë të rëndë dhe dymbëdhjetë mitraloza të lehtë. Mitralozat po endnin mbi shkëmb një rrjetë plumbash të parreshtur. Batalioni po derdhte tërë fuqinë e zjarrit në një pikë të vetme. Kjo s'kishte ngjarë në asnjë luftë.

Komisari po mendonte se tani shkëmbi do të trotej dhe se ai mund të ishte tretur disa centimetra. Shkëmbi tymonte si një kazan i kthyer përmbys, mbi të cilin po diegin kallaj. Këtë po mendonte ai dhe nuk dinte ç'të bënte, sepse nënkomandanti kishte thënë të mos lëviznin pa urdhër, ndërsa qitja e bashkuar e mitralozave fliste për një sulm të përgjithshëm, po urdhër s'kishte.

Komisari pa se dielli kish kaluar me shpejtësi përpara. Ai ishte i veshur me pluhur dhe shkëmbi ishte i mbuluar me ngjyrë të verdhë. Po digjej e tërë toka. Komisari besoi se nuk po arësyetonte drejt.

— Na u ndezën lecat zjarr — tha Qamill.

Komisari ktheu kokën dhe në atë çast pa Tefikun të ngritur në këmbë. Ai kapërceu murin dhe hodhi pushkën në sup, duke e zënë nga gryka, ashtu si bëjnë barinjët me stapin dhe u nis me hap përmes lëndinës. Komisari deshte të ngrihej që të kapte Tefikun; po Tefiku e hoqi pushkën nga supi, e mori në dorë dhe, si të ishte kujtuar për diçka, rendi me vrap një copë rruçë. Ai u shtri barkas, u ngrit dhe prapë rendi. Ai kishte arritur në mesin e lëndinës.

— Zjarr, zjarr! — thirri komisari. Në rast se Tefiku nuk ishte çmendur, të paktën ta mbronin gjersa të arrinte në rrëzë të shkëmbit.

Tefiku nisi një vrap të drejtë të pandalur. Figura e tij u zvoglua në sytë e komisarit si një pikë e errët, që po hynte drejt në zemër të shkëmbit.

Shkëmbi po e priste Tefikun. Nuk i shtinë me pushkë. Kuptohej se donin ta thithnin dhe ta zhduknin.

Komisari fshihu sytë e njomur nga djersa, hodhi poshtë kapelën dhe uli kokën mbi mur, duke mos dashur të shikonte më. Po e ngriti kokën prapë dhe pa Tefikun para shkëmbit dhe rreth tij pa të mbinin radhazi pesë-gjashtë shtëllunga tymi e pluhuri. Ishin bomba dore. Tefiku kishte rënë dhe komisari besoi se prej tij do të kish mbetur vetëm xhaketa e zezë, kur Tefiku u ngrit në këmbë, bëri një kërcim dhe u gjend në rrëzë të shkëmbit.

— Shpëtoi! — thirri komisari. — Shpëtoi!

Nga kodra e mortajës u ngrit një vërshëllimë, të cilën komisari nuk e besoi për të vërtetë. Por disa çaste më pas, kur ai e kishte mendjen gjetkë, përmbi shkëmb shpërtheu një gjëmim, që shtypi dhe shpërndau krismën e mitralozave. Pastaj vërshëllima u ngrit prapë dhe prapë mortaja ra mbi pozicionet e xhandarëve, duke ngritur përpjetë copëra dërrasash.

Kush ishte ai i krisur, që shtinte me mortajë në kohën kur, në vend të xhandarëve të shkëmbit, mund të vriste shokët?

Batalioni kishte mbetur i habitur, por të dy predhat i kishin rënë shkëmbit kokës dhe, kur kjo u pa qartë, guximi i mortajistit e ngriti batalionin në këmbë.

— Jepi, or, të puthsha dorën!

— Bjeri qenit, bjeri!

Thirrjet u nisën nga mali, nga kompania e katërt dhe u përhapën rreth shkëmbit.

Komisari shikonte Tefikun. Ai kishte hedhur pushkën krahaqafë dhe po ngjitej në shkëmb me këmbë e me duar. Ai po ngjitej me lehtësi dhe saktësi, sikur të ishte vendi me shkallë. Kur arriti nën pozicionet e majës, Tefiku u përmbloodh dhe u shtri, duke ngritur krahun. Ai hodhi një bombë, pastaj një tjetër. Pastaj u kap pas gurëve, i dha trupit përpara dhe kërcëu brenda në pozicionin e parë.

Predha e tretë e mortajës ra aty ku digjej barraka e kafshëve. Batalioni ishte ngritur në këmbë, ndërsa mitralozat punonin të gjithë bashkë. Tani asgjë s'mund ta ndalte sulmin.

— Përpara! — tha komisarari.

Ai u ngrit të kapërcente murin, kur dëgjoji të shpërthenin bombat dhe thirrjet në xhadë. Kompania e katërt kishte hyrë në llogoret në jugë të shkëmbit. Si një dem i goditur në zverk, shkëmbi u drodh dhe u duk sikur do të këputej. Komisarari pa se si u ngrit përpjetë balli i shkëmbit. Njëqind xhandarë me uniformat gri ishin ngritur njëherësh që të hidheshin prapa. Por tani komisarari kishte nisur vrapin. Para dhe prapa tij vraponin të tjerë. Veshët i kapnin thirrje të çuditshme dhe shkëmbi po i rrokullisej nën këmbë, ndërsa ai vraponte që të arrinte aty para se të rrokullisej. Gëzimi rendte përpara, si një ethe e tokës.

Komisari u ndal të hidhte poshtë pallton dhe të nxirrte koburen, kur pa të kërcenin mbi pozicione gjermanët me pantallona të shkurtëra. Ata po bë-

nin një kundërsulm. Kërcenin si në një vrapim me pengesa dhe hidhnin poshtë bombat e tyre me bisht druri. Po komisari s'mund të mendonte dhe as të shihte. Ai kaloi lëndinën dhe filloi të ngjitej dhe i dukej sikur aty sipër do të gjente shokë dhe miq, të cilët do t'i shtrëngonin dorën për atë vrapim që kishte bërë.

Komisari u gjend krejt papritur në mesin e një-rëve që shtinin e thërrisnin, duke u ngatërruar me njëri-tjetrin.

Ai arriti me vonesë në shkëmb, me gjithë vrapin që kishte bërë. Ai po shikonte andej-këtej për të kuptuar diçka. Në fillim ai kujtoi se, ata që shtinin dhe thërrisnin, e dinin mirë punën e tyre, pastaj e pa se atje sundonte rrëmuja e fundit të jetës. Xhandarët dorëzoheshin, po kishte edhe ndonjë që përpiquej të ikte, të fshihej diku, prandaj vazhdonin krismat dhe nuk merrej vesh se kush shtinte dhe kujt i shtinte. Duke ecur nëpërmjet një-rëve dhe pozicioneve të gatuar me gurë e me llaç, komisari shikonte xhandarët e dorëzuar në qëndrimet më të çuditshme. Njëri rrinte në këmbë i hipur mbi një arkë me krahët lart dhe thoshte diçka pa pushim, me shpresë se do ta dëgjonte dikush. Fytyrën e kishte fare të verdhë dhe të dier-situr. Te këmbët e tij rrinin ulur dy të tjerë me brylat mbështetur në gjunjë dhe kokën në duar. Ata shikonin rrotull për të gjetur një pikëmbështetje në

atë shkëmb, që ishte si një anije e përpirë nga dallgët. Prapa tyre rrinte mbështetur në mur një xhandar me zorrët jashtë. Ai kishte hapur krahët anash, duke dashur të thoshte se asgjë s'mund të kërkohej më prej tij. Donte ujë dhe këtë fjalë e përsëriste sa herë merrte frymë. Pozicionet ishin mbuluar me të vrarë, ose gjysmë të vrarë, të rënë përmbys, me kokë poshtë, ose në gjunjë. Te barraka me dërrasa e kuajve, e djegur aty më parë, akoma përpëlitej një mushkë, ndërsa një njeri i ndenjtur ulur vazhdonte të digjej.

Komisari e pa se asgjë s'mund të bëhej atje, pa pushuar krismat dhe thirrjet. Partizanë me fytyra të xhindosura kalonin para tij. Komandanti i batalionit, i hipur mbi një gur, thërriste të mos shtinin se po vrisnin shokët. Nga ky merak, i tmerruar nga vetë ajo që thoshte, komandantit nuk i kishte mbetur pikë gjaku në fytyrë dhe zëri i dridhej. Me njërën dorë ai mbante nga xhaketa në zverk një oficer trashalug, që e kishte gjoksin të zbërthyer, barkun jashtë dhe spaletat të shqyera.

— Kompania e dytë, në këtë anë! — thirri komandanti i batalionit, duke treguar lindjen me krah.

Në atë çast të gjithë pushuan dhe lkthyen kokat nga fundi i fushës atje ku gjendej një kazermë e gjatë njëkatëshe, që ishte si muri jugor i platformës së shkëmbit. Të gjithë e ndjenë se po ngjiste diçka e përbashkët, që i kalonte masat e telasheve të secilit individ të veçuar. Kishin shpërthyer bombat brenda në kazermë.

Krismat e mbuluara të atyre bombave jehuan në fushë si diçka e kobshme dhe ishte për këtë

arësye që u bë pushim. U dëgjuan disa thirrje, diçka si «amani, o vëllezër» dhe në derë të kazermës u zgjat një leckë e bardhë. Pastaj prej andej filluan të dilnin xhandarët dhe gjermanët që ishin mbyllur brenda. Ata ishin mbyllur atje, tamam si njeriu që hedh një xhaketë në kokë dhe që shpreston se me këtë bëhet i padukshëm. Shumë njerëz u turrën te dera e kazermës, shumë të tjerë vazhduan të pastronin pozicionet.

*
* *

Vdekja kishte sunduar në ajër, në dy metra lartësi, po vetëm për pak minuta. Tani ajo hiqej zvarrë përtokë.

Duke pastruar anën lindore të shkëmbit, komisarari drejtonte qetësisht dy nga skuadrat e kompanisë së tij. Duhej të ndaheshin të plagosurit nga të vdekurit dhe armatimet nga plaçkat. Duheshin kërkuar të gjallët që kishin mbetur.

Tefiku zbërthente dërrasat e dyshemesë të një pozicioni, i shikonte me merak dhe i vinte stivë që të ishin gati për fshatarët, kur të vinin. Punonte me këmbë e me krahë, si gjithnjë. Vetëm një herë e kishte shikuar komisarin në sy, me të qeshur, sikur kërkonte ndjesë për atë që kish ndodhur aty më parë. Komisarari i kaloi pranë.

— Mos do ndreqësh shtëpinë me ato dërrasa?
— tha komisarari.

— Helbete, kur të martohemi — qeshi Tefiku me tërë fytyrën dhe i larë në djersë.

Që të dy e dinin se nuk ishte fjala te dërrasat dhe se të tjera gjëra ishin për t'u thënë. Komisari mendoi se shkëmbi i talkonte Tefikut më shumë se kujtdo tjetër dhe se duhej të bënte diçka që këtë ta dinin të gjithë, po këtë punë do ta mendonte më pas. Komisari doli në krye të skuadrës dhe pati fat. Gjeti një rreshter të fshehur, të mbledhur grusht, në këndin e një pozicioni.

— Çohu! — thirri komisari.

Xhandari u çua dhe buzëqeshi, sikur të thoshte se loja mbaroi dhe se ata ishin miq, pastaj u vrenjt dhe ndenji serioz, shikoi komisarin me sy lutës. Komisari mund të kishte qeshur, po të mos ndjente lodhje, vapë dhe mungesë ajri.

Ishte tamam në atë kohë, që ja behën territorialët. Ata zbritën nga mali një pjesë dhe një pjesë tjetër hynë në fshat nga xhadeja.

Komisari kishte vënë xhandarin përpara, kur u dha aty një territorial. Ai ishte një burrë i shkurtër, që ecte me këmbët e hapura, duke u lëkundur si një njeri që porsa ka zbritur nga kali. Kishte një pushkë me grykë të prerë. Ai gulçonte. Rrobat prej shajaku ja thithnin djersën si sfungjer.

— Ku e shpie qenin? — tha territoriali, duke ja drejtuar pushkën xhandarit.

— Lëre — tha komisari. — Robërit do të dalin në gjyq.

— Aaaa! — klithi territoriali. — Në gjyq! Gjyqi është në grykë të këtij. — Ai i ra me dorë tytës së pushkës.

— Prapsu! — tha i inatosur komisari.

— Prapsu ti! — thirri territoriali.

Komisari pa se si ju shqyen atij sytë, sikur ta kishin goditur me thikë ose sikur ta kishte kapur një dhembje e fortë në zemër. Ai nuk e puri re se sa shpejt e zbrazti pushkën territoriali. Ja kishte vënë tytën xhandarit pas zverkut dhe kish shkelur këmbëzën. Xhandarit i luajti kapela. Ai ra në gjunjë, sikur do të kërkonte ndjesë, dhe u shtri.

— Unë të pushkatoj — thirri komisar, duke e kapur territorialin nga gryka.

— Ja Demirhan i Tepelenës! — tha territoriali. — Ti qenke i krisur.

— Lidheni — thirri prapë komisar.

Atje pranë nuk gjendej asnjëri që ta zbatonte këtë urdhër. Territoriali prapsej, ndërsa komisar e mbante me një rën dorë nga gryka.

— Ore vëlla, — tha territoriali — a e di ti se ç'kemi hequr prej tyre?

— Unë të shpie në gjyq — tha komisar.

— Mirë, mirë, shpjemë — tha territoriali. Ai kishte qenë ushtar dhe ja njihte erën disiplinës. Dhe ai komisar i urtë dhe si djalë shkollë kishte ca duar si darë dhe një inat që aman, o zot. — Po ama ta dish se edhe të vdekurit në varr na kanë sharrë — tha ai.

Komisari u lodh. Në atë lëmë të vdekjes një xhandar më pak nuk ishte asgjë. Tani era e barutit ishte shpërndarë dhe bota shndriste. Përse po e mundonte ashtu atë të gjorë?

— Hallall të qoftë, po tani mbathja — tha komisar.

— Po hë de të shkretën. Pa shih se ç'bëhet andej. Hajt të vemi — tha territoriali.

Ai ishte një shesh i rrafshtë nja pesëqind metra i gjatë që lidhej me malin me një rrip toke, pastaj vinte e zgjerohej. Aty më parë sheshi dukej si një kamp lufte pa mbarim. Tani ai ishte mbledhur, sikur e kishte zënë gjaku dhe përpiqej të merrte frymë.

Ajo që komisarit i ishte dukur një jetë e tërë, kishte qenë një gjysmë ore punë. Në rrëmujën e përgjithshme secili kishte bërë diçka dhe tani po mbylleshin llogaritë.

Para kazermës u rreshtuan partizanët e vararë. Ishin njëmbëdhjetë veta. Nga e djathta në krye ishte zëvendëskomisari i batalionit. Pas tij vinte trupi i madh i «Babait», i mitralierit, pastaj Ismaili, ekonormati, pastaj një shoqe me flokët mbi sy.

Tani asnjëri nuk fliste.

Komandanti i batalionit u ngrit nga vendi, kapi me të dy duart një gur të madh dhe i ra me të oficerit në brinjë.

— Ah, Kiço qeni, na vrave shokët! — klithi komandanti i batalionit. Ajo që bëri ai, ishte e papritur, po asnjëri nuk u çudit. Toger Kiçua që nga çasti kur u zu rob, rrinte pranë komandantit si nën një strehë. Ai u shemb përgjysmë, po u ngrit prapë dhe tundi kokën. Deshte të thoshte «taksirat», po vetëm psherëtiu dhe nuk tha gjë. Ai ishte graduati më i lartë ndërmjet robërve. Komandanti, që qante me dënesë, e ngriti gurin prapë dhe kësaj here do t'i kishte rënë togerit në kokë, po ndërhyjnë nja dy partizanë. Komandanti u ul dhe vazh-

doi të qante. Në atë çast bëri përpara komisari i kompanisë së tretë. Ai filloi të mbante një fjalim, që e nisi me të urtë e duke tundur kokën. Pastaj atë e mbytën dënesat dhe asgjë nuk u mor vesh nga fjalimi i tij, përveç internacionales, të cilën e përmendte vazhdimisht. Po s'kishte rëndësi se ç'thoshte ai. Njerëzit e quajtën atë një fjalim dhe kjo lehtësoi disi zemrat e tyre.

Xhandarët robër rrinin të mbledhur në grup në mes të sheshit. Ishin tridhjetë e shtatë veta. Ata përpiqeshin të mos i shikonin partizanët e vrarë të radhitur atje përpara. Në mes të xhandarëve shquhej një civil.

Civili, i gjatë e flokëverdhtë, ishte i veshur me një kostum bojë kafe të ri, me këmishë të bardhë dhe me gravatë të verdhë me lule argjendi. Ishte përkthyesi. Ai ishte qenja më e huaj dhe më e damkosur që kishte parë batalioni ndonjëherë.

Civilin e kish gjetur një partizan pas disa shkurreve në të dalë të fshatit. Ai kishte nderuar me grusht dhe kish thënë se shkonte në Gjirokastër, në vendlindjen e tij, dhe se lufta e kish zënë në rrugë. Partizani e kishte përqaftuar dhe e kish lënë të lirë.

Por fytyra e bukur e civilit, sytë e tij të kaltër të bënin të luaje vendit. Partizani ishte kthyer, kish parë se si i lëmonte civilin flokët me dorën e djathtë, me një të ecur prej kurvari dhe u kthye me vrap nga ai.

— «Ti je spion, i kishte thënë civilit partizani. Duart lart, se ta hoqa». Në kontrollin që i bëri më pas, partizani nuk i gjeti asgjë, po atij i kish hipur një shqetësim i madh dhe nuk i gjente shpirti re-

hat. E kishte detyruar civilin të hiqte këpucët dhe aty ja kishte gjetur ato dokumentat e gestapos. Partizani e kishte vënë civilin përpara dhe tërë rrugës kishte folur me vete, ndërsa tytën e pushkës ja kishte mbajtur ngjitur në mes të shpatullave. Atij partizani gjermanët i kishin pushkatuar vëllain dhe ai do të kish vrarë veten sikur t'i kishte dalë spiuni nga dora.

Tani civili ngrinte kokën të shikonte qiellin dhe dukej se vuante të zgjidhte me mendje një problem. Partizani i tij rrinte atje përpara dhe nuk ngopej duke e parë. Xhandarët përpiqeshin të rrinin sa më larg civilit.

Xhandarët ishin të gjithë të moshave tridhjetë deri pesëdhjetë vjeç dhe kishin fizionominë e për-bashkët të profesionit. Shumë prej tyre mbanin mustaqe të prera shkurt. Ata ishin të lodhur, të hutuar dhe krejtësisht të dorëzuar. Vjedhurazi kërkonin të kuptonin diçka nga ato që bëheshin në fushë. Ata ishin të gjithë njëloj me përjashtim të dyve: Njeri, që rrinte në radhën e parë, buzëqeshte tërë kohën, kthente kokën gjithandej dhe përpiqej të buzëqeshte sa më shumë. Ai ishte kapur pas buzëqeshjes së tij, si i verbëri pas dritës. Tjetri, që rrinte në mes të grupit dhe që ishte një masë koke më i gjatë se shokët, donte të vinte në dukje pamjen e tij të rëndë e madhështore. Ai ishte portreti i gjallë i mbretit Zog, me po ato mustaqe, me po ato buzë, veçse mbreti në portretet e tij nuk ishte i zeshkët dhe s'kishte rrudha në fytyrë. Komisari e shikonte këtë xhandar me interesim. Sa kohë do të zgjaste ajo krenari e tij prej budallai?

Pak më tej rrinin të katër gjermanët. Ishin nën-officera SS. Me fytyrat e bardha indiferente, ata dukeshin si lojtarë që kishin humbur ndeshjen, por që besonin në mbrojtjen që u jep robërve ligji i luftës. Tani gjendja e tyre do të ndryshonte, por ata do të vijonin edhe kështu të ishin ushtarë të Gjermanisë.

*

* *

Shkëmbi rrinte i mbyllur, nën korracën e tij të hirtë gjithë gunga.

Batalioni ishte tërhequr. Kompania e dytë duhej të varroste të vdekurit dhe të bënte një kontroll të fundit.

Tani në fushë frynte erë, nga ato erërat që ngrihen papritur në piskun e vapës. Qarkullimi i ajrit ishte jetëdhënës. Komisari hoqi kapelen që t'i thahej djersa e flokëve dhe vijoi të ecte anës llogoreve.

Në një nga xhepat e shumta të atij vendi, në një gropë dy metra poshtë llogoreve, ishte një gjerman i vrarë dhe një mitraloz. Ai gjerman i ngjante dikuajt. Komisari zbriti poshtë nëpër ca shkallë të gërmuara.

Gjermani kishte rënë pranë mitralozit, që e kish krehrin të zbrazët. Pastaj komisari vuri re se mitralozit i mungonte gjilpëra dhe tyta ishte e zbërthyer. Gjermani kishte dashur ta prishte mitralozin. Tani ishte i shtrirë në kurriz dhe krahu i djathtë i kish rënë mbi armën, këmishën verore

e kish të hapur në gjoks dhe aty i dilnin ca qime të verdha e të kuqe që dridheshin nga era. Flokët ngjyrë gruri i kishin rënë në pluhur. Të pluhurosur e kishte edhe fytyrën. Komisarit ju duk se ai gjerman do të kishte mbajtur më parë një bluzë të kuqe pambuku. Ai u kujtua se një bluzë të tillë kishte Ismaili, ekonomati. Atij i shkoi një rrëqethje në shtat, kur kuptoi se me cilin e kish shëmbëllyer gjermanin.

Poshtë pozicionit shkëmbi zbriste thikë treqind metra. Prej andej frynte erë. Prrallet e gjelbëra në fund të shkëmbit, u ngjanin algeve të fundit të detit. Kjo kishte qenë një pjesë e sektorit të kompanisë së tretë. Gjermani ishte kënaqur së shtëni me mitraloz nga një pozicion i tillë.

Komisari u ngjit lart dhe ju duk sikur nuk do të mbaronte ndonjëherë zbulimi i të vrarëve. Ai e kishte lënë për në fund zbulimin e shkëmbit, sepse atje kish hyrë e kish dalë tërë batalioni. Komisari donte të gjendej vetëm për vetëm me shkëmbin.

*
* * *

Në hyrjen kryesore të shkëmbit varej shtrembër një copë dërrasë. Lexoheshin gjerat: ...ik zjarri! Si mund të rrezikohej shkëmbi nga zjarri?

Në errësirën e tunelit komisarit u pengua në një dru. Duke kujtuar se ishte harruar atje një tjetër i vrarë, komisarit shau me vete dhe kapërceu. Anash buronte një dritë e dobët. Ishin tunelet e

dyta. Tani ai u mësua në atë gjysmerrësire. Hyri në tunelin e ngushtë nga e djathta dhe eci drejt dritës. Rruga ishte e shtruar me pluhur shtufe dhe e lagët. Ajri i ftohtë i tunelit ja thau atij djersën në trup.

Në fund të tunelit ishte frëngjia dhe tej saj, si një pikturë e vendosur në largësi, shquhej një copë mal dhe një rrap. Komisari dëgjoi buçitjen e njohur të Vjosës. Frëngjia ishte një metër e thellë, e gjerë në fillim dhe e ngushtë në fund. Ai u fut në të i tëri.

Në lumë, në zall dhe në rrepet e Damsit, s'kishte asgjë për të parë, por në të djathtë shquhej përgjysmë lagjja e rrënuar si edhe një mur baçeje. Komisari shikoi atë vend ku kishte qenë vetë dy orë më parë. Ai pa me mend disa figura të vogla e të pafuqishme, të strukura pas murit. Te kjo frëngji njeriu ndjehej i madh, megjithatë ato krijesa atje pas murit ishin si ca merimanga aktive, që thurën diçka të rrezikshme. Komisari vizitoi edhe dy tunele të tjera gati të njëlløjta. Ai doli në tunelin kryesor. Shkëmbi ishte si një dhëmballë me rrënjë të kalbura.

Komisari hipi sipër shkëmbit, tamam ashtu si e kishte menduar kur e shihte me dylbi dhe i dukej si një dem i egër, ose si një meteor i ngulur rrzë malit.

Shkëmbi përvëlonte. Ai kishte qenë një bunker i madh, më i madhi i të gjithëve. Rreth e qark damarëve, që kishte hedhur mbi tokë, ishte zhvilluar një luftë e ashpër. Atje ishin vrrarë njëmbëdhjetë partizanë, njëqind e gjashtëdhjetë e një xhandarë dhe shtatë gjermanë. Me kufomat e tyre

mund të mbuloje gjithë sheshin sipër shkëmbit. Kjo ishte e denjë për një bunker të madh. Komisari goditi lehtë me qytën e pushkës së rëndë gjermane mbi korracën e shkëmbit. Ajo ishte e trashë dhe nuk jepte asnjë tingull. Shkëmbi riprodhonte rrezet e diellit të pingultë dhe ishte fare i vdekur.

FUSHATA

— Këtu është kufiri — tha shoqëruesi. — Rrugën ja tek e keni, rrëzë malit. Mos ju ndani asaj rruge. Ai përshëndeti me shpejtësi dhe iku poshtë. Pa folur, ata u mblodhën grumbull, shikuan vendin përpara dhe pastaj njëri-tjetrin. Pastaj u ulën përmbi gurët. Kodrat ishin të mbuluara aq shumë me gurë, sa vetëm aty-këtu mund të shquaje një pëllëmbë baltë të kuqe.

Si mund t'u flasësh njerëzve në këtë vend? — pyeti njëri.

Të tjerët mbetën të hutuar, sikur të kishin harruar çelësin e shtëpisë.

— Gospodin i thërrasin, — tha Xhelali, më i gjati prej tyre. Ai kishte qenë ushtar në Ulqin. Ai u skuq, pështyu dhe mori pushkën në prehër.

— Idi vamo, gospodin 1) — tha Xhelali.

Përpara shtrihej një fushë. Aty nga mesi i fushës rrinte pezull një re tymi, si një copë liqen dhe në fund ishte qyteti. Në mes të qytetit shquhej një ndërtesë e lartë. Të tjerat i ishin qepur asaj si ca këlyshë. Thoshin se ishte një qytet i braktisur, po dikush kishte parë aty një dyqan berberi dhe një këpucar.

— Më mirë nisemi — tha Dilaveri. Ai ishte komandant i grupit, prandaj kishte të drejtë të urdhë-

1) Hajde këtu, zotëri. (Sërbisht)

ronte, po ai asnjëherë s'kish kaluar ndonjë kufi, prandaj i duhej pëlqimi i të tjerëve.

Dëbora filloi me të pabesë. Retë ishin të larta dhe ajo erdhi nga rrëza e malit, si ca lule molle në erë, pa të ftohtë dhe pa errësim. Duke ecur në atë dëborë të gëzueshme, ata i lanë kodrat prapa dhe hynë drejt në zonën e maleve.

Ato ishin male ngjyrë hekuri, që të gjithë një-lloj dhe nëpërmjet tyre kalonte një hekurudhë që çante lart, drejt veriut të mjegullt. Dëbora binte mbi tërë vendin, po ajo nuk ngjitej dhe nuk e pengonte pamjen. Dilaveri s'kishte parë kurrë një dëborë të tillë, që të bjerë e të mos bjerë. Ajo ishte një dëborë e huaj dhe binte mbi një tokë, që dukej e përzier me hekur.

Ai shkante përpara, në një brinjë mali dhe i dukej se njëherë tjetër kishte kaluar pikërisht në atë rrugë. Prapa vinte grupi prej shtatëmbëdhjetë vetash. Ata ishin të prapambeturit e brigadës, mbi të cilët ai kish marrë komandën vetë, sepse ai ishte nënkomandant kompanie. Tani që po hynte në zonën e dëborës atij i dukej se e kishte mbështjellë autoritetin e tij me një napë të bardhë dhe se shokët do ta ndiqnin pa zë, gjersa t'i dorëzonte ku duhej.

I

Në atë komunë kishte shumë vajza dhe pak patate.

Në mbrëmje Ibrahim i kish thënë se atje trëqind vajza i kishin kaluar të njëzetepesat dhe s'ki-

shte shpresë të gjendej burrë për to. Disa burra dhe djem ishin në luftë, po të shumtit ishin vvarë.

Ibrahimi tha se, kur kalonte rrugës, një vajzë, mashalla si pelë, i kishte thirrur nga porta e shtëpisë dhe i kish thënë ta merrte për grua në Shqipëri. Ibrahimi qe mbërthyer në vend. Pastaj kishte dëgjuar se në oborr po qeshnin disa vajza të tjera.

Kur tregonte këto, Ibrahimi fliste me duar e me sy, i flisnin edhe rrobat, ndërsa në zë kish mallëngjimin e një dhëndrri të fejuar me gjithë vajzat e atij vendi. Ai ndalej që të shijonte bukurinë e zbulimeve që kish bërë, shikonte zjarrin dhe i hidhte sytë në tavan.

— Edhe pak dhe do na hingëllish — i tha Dilaveri.

— Në drekë ka ngrënë elb, prandaj edhe shikon pela rrugës — tha Nikua.

Në drekë kishin ngrënë bukë elbi dhe për të parën herë, që nga dita kur kaluan kufirin, kishin marrë nga një copë mish të zier dhe nga një gavetë lëng, që u ishte dukur si ballsam për trupin dhe për shpirtin.

Ibrahimi i shikoi dhe nuk u përgjegj. I vinte keq për varfërinë e tyre mendore.

Xhelali, me zërin e butë që i dilte drejt nga gryka, e pyeti Ibrahimin se si kishte mundur të merrej vesh me atë çupën.

— Duke i thënë «gospodin, idi vamo» — u përgjegj Ibrahimi.

Të tjerët qeshën, ndërsa Xhelali u ndez në fytyrë si zjarri.

Duke kthyer patatat në vatër, Dilaveri mendon-

te për ato treqind çupa dhe për të keqen që u varej atyre në qafë si kular. Në rast se nuk gjendej derman për to, pas luftës ajo komunë do të kapej nga histerizmi. Ai shikonte me mend vajza tridhjetëvjeçare që përgjonin pas dritareve, me flokët lëshuar e me gjokset zberthyer. Ai t'ha se, po të krijohesh një batalion me ato çupa dhe të dërgohehin në krahina të tjera, vendi do të shpëtonte nga e keqja. Dhe pse s'kishin krijuar ato me kohë një batalion? Përse i kishin lënë burrat dhe djemtë e tyre të iknin vetëm?

Liria ishte ndryshe. Asaj nuk i kishte kaluar moshë. Atë mund ta quaje akoma fëmijë. Ajo kishte ikur nga shtëpia bashkë me vëllain aty e gjashtë muaj më parë. Ajo nuk kish ardhur në brigadë të gjente një burrë, po ja që burrin e kishte gjetur. Kur arriti në këtë pikë, Dilaveri ndjeu lumturinë t'i ngjitej nga duart në krahë, pastaj në gjoks dhe në kokë. Ai ndjehej i ngrohtë si një patate e pjekur dhe zbertheu xhaketën.

Një javë më parë Dilaveri kishte ecur në krah të saj dhe i kish thënë: «Më do ti mua?»

Ata ishin vetëm në fund të kompanisë.

Ajo kishte mbajtur këmbët, pastaj kish hedhur disa hapa të pasigurt, ishte anuar nga ai dhe kish ngritur sytë e njomur.

— Po ti, më do shumë? — kishte thënë ajo.

Kur e thirrën përpara, Dilaveri nuk shihte as gurët, as njerëzit. Ai bëri disa gjeste, që u ranë në sy të gjithëve. U desh një natë e një ditë që të bindej se ishte i dashuruar dhe të nesërmen prapë e kapnin dyshime të rënda. Në darkë Liria kishte gjetur rastin t'i thoshte: «Burri im!» Pastaj ja kish krisur gazit dhe kishte ikur.

C'donte të thoshte ai të ikur?

Vetëm pasi kishte fshirë djersën në ballë, Di-laveri e kish kuptuar se ajo kishte ikur ngaqë nuk kishte duruar dot lumturinë e saj. Atë natë ai kish fjetur si shumë vjet të shkuara, kur e zinte gjumi pranë babait në vatër.

Prej tridhjetë ditësh ata ndodheshin në atë vend, që kish shumë çupa, shumë dëborë dhe fare pak patate. Shtatë deri pesëmbëdhjetë kokrra patate në ditë për njeri. Për batalionin që shkonte në sulm, jepej treqind gram bukë misri, që ishte më shumë se gjysma krunde e gjallë. Po aq bukë kish për të plagosurit dhe të sëmurët nga tifua. Uria dhe dëbora ishin njëlloj pa fund, njëlloj të geta dhe po aq të përherëshme. Dhe sikur të mos ishin sulmet, komunikatat dhe dashuria, uria dhe dëbora do ta kishin mbyllur jetën në arkë tërë atë dimër që s'kish të sosur.

*

*

*

Dashuria kishte filluar të çelte në brigadë, diku andej nga Martaneshi. Ajo kish dalë pak më hapët kur brigada ndodhej rreth Shkodrës. Disa shakara, disa gjeste. Ajo kish hyrë nëpër batalione si një jetim i gëzuar, që kërkon një buzëqeshje. Një-rëzit e kishin ndjerë praninë e saj dhe ishin çuditur me veten e tyre se sa shpejt e kishin pranuar.

Pastaj dashuria kaloi në zonën e dëborës, duke ecur me brigadën dhe aty kish marrë guxim të hynte nëpër mbledhjet e kompanive dhe celulave të partisë, të shikonte shtabet nga dritaret dhe të trazohej me patate. Askush nuk e ngrinte zërin kun-

dër saj. Shumica, që nuk ja kishin ngenë, e përcillnin me buzëqeshje.

Ishin kthyer nga radha e tyre e sulmit atë natë, kur batalioni kishte zbritur përsëri në Verushë. Liria ndodhej në shtëpinë pranë. E megjithatë, Dilaverit i dukej se ajo ishte prapa maleve dhe tej hekurudhës. Ai me dy nga skuadrat kish hyrë në shtëpinë e vogël të një plaku. Ishte shumë ngushtë në dhomën si qilar ku gjendej soba. Plaku ishte gjithë qyfyre, dhe pranë tij rrinin të dyja çupat.

— Komesar — tha plaku — cila nga çupat të pëlqen më shumë, Ollga, apo Zorka?

Ollga dukej njëzet e pesë vjeçe. Ishte e bardhë dhe e kuqe, me flokë të verdhë. Fustani, trikot dhe çorapet, mezi i bënin ballë gjallërisë së saj. Zorka ishte gjashtëmbëdhjetë vjeçe, me sytë të mëdhenj dhe dukej si një mës që do të bredhë, por që ua ka frikën lëndinave. Në dhomë të zihej fryma nga të nxehtët, njerëzit ishin skuqur dhe po u mbylleshin sytë, ndërsa përgjonin avullin e kuisë me patate. Anës mureve ishin dy shtretër druri me dy kate, si ata të ushtrisë, të shtruar me dyshekë kashte. Plaku rrinte i krrusur në katin e parë të shtratit nga e djathta. Ollga u ngrit në gjunjë dhe e puthi të atin në zverk. Zorka u shtriq si mace dhe u mbështet në supin e plakut.

Ata flisnin secili gjuhën e tij, duke u ndihmuar me duar e me sy dhe merreshin vesh lehtë, sepse kishin shumë dëshirë të qeshnin e të ngacmoheshin.

— Unë, komandant, jo komisar — tha Dilaveri, kokulur dhe i zemëruar.

— Unë, komesar, unë — tha Ibrahimimi. — Ollga mirë, Ollga partizane. Zorka vogëlushe.

— Bravo, komesar — tha plaku — mirë, ko-

mesar. — Plaku ishte i bukur dhe shpirtmadh. I mbante çupat pas krahëve, si një mall të gjakut të tij, po s'kish ndonjë kundërshtim t'i jepte se, pa u dhënë gjëkundi, ato s'kishin vlerë.

— Pthu, t'u shoftë, ke edhe mjekër për komesar — tha Xhelali.

Ibrahimi ngriti mjekrën dhe mblodhi buzët, si një majmun, që nuk i pëlqen ushqimi.

«Ky Ibrahimi, mendoj Dilaveri, nuk bëhet njeri». Kot e kishin vënë skuadërkomandant. Një ditë më parë, kishte gjetur jashtë fshatit një gropë me patate dhe kishte mbushur çantat e skuadrës. Komandanti i kompanisë e zuri Ibrahimin për gryke, i tha se në Kurvelesh, një partizan dhjetë herë më i mirë, ishte pushkatuar për një kalli misri dhe se Ibrahimi duhej varur, po as litarin nuk e kishte hak, dhe më në fund e kishte sharë nga soi i babës.

— Kujt i thua sua qeni! — i ishte kërcënuar Ibrahimi.

— Ty të them — i ish përgjegjur komandanti.

— Kujtova se më the mua — tha Ibrahimi duke u mbështjellë me kapotë.

Pas kësaj, komandantit nuk i mbeti tjetër veç të tërhiqej duke mallëkuar, ndërsa kompania mezi e mbante të qeshurën.

Dilaveri e ndjeu se po buzëqeshte. Të nxehtë, të dyja çupat dhe shakatë e plakut i shkaktonin një buzëqeshje të gjatë. Kjo nuk ishte gjë e mirë për një komandant të ri. Ai u ngrit dhe doli jashtë dhe pa se hëna zbardhte mbi dëborë dhe dëborë ndriçonte si një tufë rrezesh që përhapej kudo ku shkelte ai. Shtëpia prej guri e Lirisë ishte matanë gar-dhit, e ftohtë dhe e palyer, ndërsa nga oxhaku dilte një tym gjithë dufe, që tregonte se atje brenda

vlonte muhabeti e mbase edhe kënga. Ai eci në rru-
gën e ngushtë, të rrahur e të ngjeshur dhe mbrapa
ndjeu një hije. Zorka po vraponte me një kovë në
dorë. Dilaveri u hoq mënjanë që t'i lëshonte rrugë.

— Ftohët, komandant — tha ajo, duke mbledhur
trikon në gjoks me njërën dorë. Asaj i këndonte
zëri dhe seç përhapri rreth vetes, kur qeshi dhe vra-
poi. Dilaveri eci në gjurmët e saj dhe, kur vajza kish-
te kaluar bregun, ai zgjati qafën ta shihte edhe më.

«Në këtë vend», mendoj Dilaveri, «përdoren ve-
tëm fjalët ftohët dhe patate».

Tymi i shtëpisë përballë u anua nga veriu. «Po
ngrihet erë e ngrohtë», tha ai me vete. Kur u kthye
vajza nga çesma, dukej se e kish ngjitur rrugën me
vrap, se ndaloj para tij të merрте frymë, ndërsa
gjysma e kovës i ishte derdhur dhe në të laheshin
rrezet e hënës. Ajo po e shikonte me seriozitet, e
kapi për dore, uli kokën dhe dridhej lehtë si zog
pule. Kur mbështeti trupin e saj te Dilaveri, ai
ndjeu një erë qumështi dhe deshi të thoshte diçka,
po nga gryka i doli vetëm një kollë e ngjirur.

Ata ecën të kapur për dore.

Nga plasat e derës së shtëpisë vinte dritë. Ibra-
himi qeshte. Zëri i leshtë i plakut derdhej me dritën
bashkë dhe hapej mbi dëborë.

«Pse po e mbaj për dore çupën?» — pyeti veten
Dilaveri. Sytë e saj lutës thoshin se në botë njeriu
s'mund të bëjë asgjë të keqe. Balli prej fëmije kër-
konte paqe e bekim po vetullat i lëviznin me prirje
të dyshimta.

Vajza ishte e bardhë dhe e pakuptueshme. Ajo
kish qëndruar dhe nuk bënte rrugë. Ajo qeshte dhe
vetullat filluan ndërmjet tyre një bisedë të zjarhtë,
ndërsa balli rrinte i menduar, ashtu si i kishte hije.

Pastaj vetullat u ndehën si presë thike, të vendosura për çdo rrezik, dhe para tyre s'kishte vend për zbrapsje. Gjoksi i vajzës u puq në kapotën e Dilaverit dhe mbeti aty, i munduar dhe pa mbrojtje, i gatshëm t'i jepte ngrohtësi gjithësisë. Ajo i kaloi krahun në qafë.

Malet me dëborë u kapërdinë, u këput një yll dhe luajti boshti i tokës. Ai po e puthte çupën. Ai pa se sytë e shqetësuar u mbërthyen dhe ranë në prehje. Ai ishte tretur me mendje e me trup. Ai jetonte fundin e një epoke.

Vajza u drodh dhe tha sërbisht: «oh nëne!» Dilaveri u shkëput prej saj dhe u ngjiti shkallëve, me gojën të tharë dhe errësirën përpara.

* * *

Sipër, në një majë të vetmuar, që i kalonte të dymijë metrat, batalioni po ngrinte i tëri. Batalioni duhej të pritte orën pesë të mëngjezit. Si një fajtor i vetëdijshtëm, që pret ndëshkimin, Dilaveri rrinte i veçuar, nuk ngrinte kokë dhe i kryente detyrat me sa më pak fjalë. Ajo vajza endej rrotull, me gërshetat mbi supe dhe me duart në prehër. Ishte e patundur në gjurmimet e saj. Dilaveri kishte shpresë të shpëtonte nga kjo hije, kur të dilnin afër majës, në vendin e zhveshur.

Nga mesnata, thëllimi e preu dhe e përgjynji batalionin. Njerëzit nuk luftonin më me të ftohtët. Mbledheshin me kapota, shtriheshin ku të ndodheshin, me një dëshirë të madhe për të fjetur dhe nuk shikonin ku i vinin pushkët. Tasimi, bariu, komandanti i batalionit, i pakët e qimeverdhë, që skuqej si çupë dhe në çdo mbledhje i merrej goja, e kuptoi

se vdekja po shtrihej mbi batalionin. Ai e pa se batalioni po humbiste, si një foshnje që tretet nga ethet, si një berr që i kanë vënë thikën në grykë dhe që mbyll sytë për të mos parë. Ai ecte i çakërditur gjatë vijës së batalionit dhe nuk thoshte asgjë, sepse kishte humbur gojën, ndërsa në zemër i kalonte një presë e ftohtë. Kur arriti prapa Dilaverit, komandanti nxori koburen, e zbrazti shtatë herë dhe mjekra ju zberthe.

Dilaveri mendoi se komandanti u çmënd. Njerëzit ngrinin dhe u ripej lëkura nga të ftohtët. Ata mund edhe të çmëndeshin.

Me një zë të çjerrë, lutës, komandanti e thirri batalionin në sulm.

Batalioni u ngrit, i mpirë dhe i habitur. Nga maja ndriçuan dy raketa të verdha dhe menjëherë krisën mitralozat. Batalioni filloi të ngjitej dhe pastaj mori vrull. Tasimi falënderoi armikun, që u tregua i gatshëm të përgjigjej. Batalioni kish shpëtuar. Batalioni do të arrinte doemos në vend, sepse hijet e njerëzve, si një gardh i thyer, zhvendoseshin përpara me këmbë e me duar, prodhonin zjarr dhe nuk do të ndaleshin më. Dhe, kur erdhi puna te bombat, batalionin e kapi një egërsi që i kalli llah-tarën komandantit, sepse dukej qartë dëshira e batalionit për të arritur në majë, ose për t'u asgjësuar tërësisht dhe këtë komandanti nuk e kish parë kurrë.

Gjermanët u nxorën nga strehimet, të shtruara me dërrasa e me kashtë, ku sobat e zjarrit ishin ende të ndezura dhe dukej se shumë prej tyre kishin dalë zbathur dhe gjysmë të zhveshur. Tasimi thirri komandantët e kompanive dhe pa se batalioni kishte shpëtuar për herë të dytë, një herë nga të ftohtët dhe pastaj nga të nxehtët e tepërt dhe se ishin

vrarë pesë vetë, si edhe Astriti, zëvendëskomisari i kompanisë së parë.

— Shpjerini poshtë shokët e vrarë! Kufomat e gjermanëve i hidhni para llogoreve — tha Tasimi. Diku, në një këngë të vjetër, ai kishte dëgjuar për kufomat e armikut të varura në bedena. Ai shikonte jashtë, në të errët. Rrëzë malit shkonte Astriti, zëvendëskomisari, me syrin e majtë të mbyllur, sikur ja vriste drita dhe me dy dhëmbët e parë kafshonte buzën e poshtme, ndërsa gjoksin e kishte të dërmuar nga pesë plumba automatiku.

Gjermanët zunë vend në llogoret e dyta, njëqind dhe njëqind e pesëdhjetë metra më tej. Në agim, të dyja palët nisën luftën prapë dhe gjermanët ishin pak më lart. Dhe ishin aq afër, sa mund të shkëmbenin të shtira me kobure, mund edhe t'i shihnin njëri-tjetrit të bardhën e syrit. Batalioni dëgjonte bisedat e tyre, dhe nganjëherë dremiste nga lodhja, po ata nuk pushonin qitjet kurrë. Në drekë, kur ata po ndanin gjellën, batalioni u mori hak. Gjatë dy orëve, me shumë thirrje dhe me pak qitje, i mbajti në gjendje alarmi të paprerë. Në mbrëmje, vjedhurazi, batalioni sulmoi prapë, duke rrëshqitur barkas mbi dëborën e ngrirë dhe pushtoi llogoret e dyta.

Gjermanët u përpoqën gjatë natës të riktheheshin në llogore, dhe tregonin një nxitje të tillë, sikur të bëhej fjalë për jetë a për vdekje. Para agimit, batalioni u tërhoq. Prej 24 orësh ai s'kish parë asnjë lëkurë patatje. Disa kishin vetëm nga pesë fishekë. Ndonjëri s'kish fare, po nuk tregonte. Kur arritën në fshat, ata ishin nxirrë sikur ktheheshin nga rëra e Afrikës dhe ishin tharë si dordolecët në ara.

II

Në rrugë kalonte natë e ditë ushtria që kish pushtuar Ballkanin perëndimor. Këtej tërhiqeshin divizionet nga Greqia, nga ishujt e Egjeut dhe nga Shqipëria. Ishte fundi i asaj ushtrie, po një fund që s'kish të sosur. Rruga ishte e ngushtë, e përdredhur dhe malore. Divizionet armike ishin kapur pas saj, si një kërmill që udhëton në tehun e një thike. Në ditët pa erë, gjëmimi i motorëve vinte si një buçitje e shurdhër e gjithë dheut. Kur ajri ishte i trazuar, ky gjëzim rrihte malet si valët e detit.

Në malet brinjë rrugës, nga e djathta, ecte Divizioni VI shqiptar. Në krye të divizionit shkonte brigada, në krye të brigadës batalioni, në krye të batalionit kompania e dytë, në krye të kompanisë shkonte Dilaveri me skuadrën e parë. Ai po i printe divizionit.

Në krahun tjetër të rrugës, në malet e ulëta të pllantosura me dëborë, ecte korparmata proletare vendase. Askush nuk i kish parë ata, po topat gjëmonin andej paprerë dhe netëve flakët e armëve kryqëzoheshin në brinjët e maleve krejt papritur. Ato flakë shkonin herë para e herë prapa dhe qëllonte të vazhdonin ashtu deri në mëngjez.

Të tria kolonat shkonin përpjetë, në një gjëresi prej dhjetë kilometrash, duke vazhduar zjarrin, sikur përpiqeshin të shkrinin dëborën. Ai do të ishte një udhëtim i gjatë.

Dilaveri ecte në dëborë dhe përpara tij ngriheshin male të njëlløjta, si kulla të bardha. Pastaj ai doli papritur në një qafë dhe para tij u hap një zonë e shkretë. Ajo thyhej aty-këtu nga kreshta

pyjesh, mbi kokë qëndronin re shumë të larta dhe sipër, në veri, ishte hapur një rrip i gjerë qielli, sikur deti të kish dalë mbi tokë. Dilaveri thithi ajrin e dëborës, u deh dhe vazhdoi të çante përpara. Tani shpirtin e kish të qëruar. Ajo puthja me çupën, e para në jetë, kishte qenë një ankth që kishte zgjatur tri ditë e tri net. Dhe kur era kishte filluar të ngrinte lulet e kristalta të dëborës, që t'i trazonte e t'i hiqte poshtë, ai ishte ndjerë më i fuqishëm dhe fare i pastër, pikërisht për shkakun se po shkonte kundër erës.

Pastaj rruga filloi të zbriste në një shpat të lëmuar. Në fund të shpatit ngrihej një shtëpi me dritare jeshile dhe me çati të pjerrët llamarine. Ajo ishte si një kafaz pullumbash, e mbyllur mirë dhe s'kishte asnjë lidhje me shkretëtirën e dëborës. Dilaveri mori rrugën që ngjitej mbi shtëpinë dhe në të majtë pa të hapej një luginë e thellë. Asnjëherë nuk kish patur një pamje më të gjerë të zonës ku kalonte xhadeja. Ajo luginë ishte si një xhungël kodrash të veshura me shkurre. Si dukej, ata po i linin prapa malet ngjyrë hekuri. Dilaveri u ul të pushonte dhe ju duk se atë çast po ulej të pushonte i gjithë divizioni.

Ishte Ibrahim i ai që i dëgjoi i pari aeroplanët. Ai ishte hedhur befaz në këmbë, me kokën lart duke kërkuar në gjysmën e qiellit. Ishte e pabesuar që të fluturonin aeroplanë në ato zona të thella dëbore.

Aeroplanët erdhën nga Podgorica. Ishin tre. Po ushtima ishte e thellë, u dukën edhe tre të tjerë dhe pas tyre prapë tre, që fluturonin mbi rrugë. Në sfondin e reve të bardha të larta, ata ishin si shpirttra të zinj dhe me fluturimin e rëndë e të

ngathët, paralajmëronin një ngjarje mizore.

— «B 29» — tha Dilaveri.

— Ata vetë — tha Ibrahimimi, me një shqetësim të gëzuar.

Tani po i shihnin me sy dhe fare afër ata aeroplanë, për të cilët flitej në komunikata.

Një aeroplan i fundit po shpejtonte të arrinte shokët dhe para se ai të bashkohej me ta, qielli u mboll me boçe të bardha tymi. Në fillim dy, pastaj katër bateri kundërajrore, krisën plot nervozizëm dhe me gëzim, sikur të kishin rënë në një gjah të papritur. Në çast skuadrilja bëri shkarkimin e parë të bombave, që çanë poshtë si qyngja të gjatë me fletë, për të dërmuar tokën. Kur shpërthyen krismat, përroi i madh u mbush me tym dhe u duk sikur prej tij u ngrit një ulërimë. Aeroplanët kaluan drejt, si një rul që shtyp ajrin, bënë një rreth të gjatë dhe kësaj here u lëshuan mbi rrugë nga malet e veriut. Tani u përgjegjën dy nga bateritë.

Aeroplanët hodhën bombat prapë dhe ato po shkonin drejt tokës pjerrtas. Ata e prishën formacionin dhe filluan të silleshin rreth baterive, si një tufë sorrash dhe bombat binin drejt mbi bateritë. Dilaveri tha me vete se ajo nuk ishte luftë, po një vrasje e madhe e ftohtë, që bëhej aty në vend të huaj.

Kishte mbetur një top i vetëm, që shtinte i mbërthyer në një kodër dhe mbi të silleshin tre aeroplanë. Dilaveri shihte flakët e grykës së atij topi, që po çahet nga marazi dhe që kish vendosur të mos jepej. Pastaj aty shpërtheu një zjarr, që mund të ishte shkaktuar nga bomba djegëse dhe topi u mbyt.

Dilaveri kishte parë të luante dëbora rreth

tij, sikur tokën ta ngacmonin pleshtat. Ai nuk kuptonte se nga mund të gjuanin ashtu. Bombardimi e kishte thithur të gjithin dhe nuk e vrau mendjen për këtë.

— Ngrehuni! Copat e predhave — tha Xhelali.

Ata u ngritën dhe u ngjitën më lart, pastaj shkuan përpara, pastaj zbritën poshtë dhe u futën në një pyll me dushk. Kudo i ndiqnin copat e kundërajrorëve, që binin pambarim dhe që nuk dëgjoheshin fare, sepse binin drejt nga lart.

Tani rruga tymoste. Mbi të kaluan aeroplanët për herë të fundit, të ngopur me punën që kishin bërë dhe banja e gjakut nuk ua kishte ndërruar ngjyrën.

*
* *

Në batalion u bë mbledhja e përbashkët e katër celulave. Komisari tha se çdo partizan duhej të ishte një snajper. Kjo ishte një fjalë e re, ashtu si ishte e re ajo mbledhje dhe shumë gjëra të tjera që bëheshin tani. Komisari përfundoi duke thënë se çdo partizan do të kishte tridhjetë fishekë. «Po e mbyll me parullën tonë të vjetër: një fishek, një fashist, një fije shkrepse, një depo,» tha komisari. Kjo parullë nuk ishte përdorur ndonjëherë në batalion dhe sidomos puna e shkrepseve dhe e depos s'kishin kuptim. Megjithatë, nuk u bë asnjë pyetje.

Batalioni u ngrit në mesnatë dhe udhëtoi në një errësirë të plotë. Dilaveri nuk e gjente dot me mend drejtimin dhe nganjëherë i dukej sikur po ktheheshin mbrapsh. Në agim, u ngjitën lart dhe ai pa se s'kishin bërë ndonjë rrugë të madhe. Për-

para shquheshin kodrat. Në të vërtetë ato ishin maja malesh. Majat dilnin nga mjegulla si ca koka të fjetura dhe, po të ecje buzë tyre, menjëherë e ndjeje lartësinë, sepse poshtë ishte lugina e thellë e rrugës automobilistike.

Ata ecnin në vijë për një, të qetë e të vëmendshëm dhe kur mbi ta binte mjegulla, Dilaveri shpejtonte hapin. Shpatullat e Qamilit, trasta dhe thundrat e këpucëve të tij, ishin të vetmet gjëra që shquante Dilaveri. Kur dolën sipër, nëpër rresht dredhoi pëshpëritja: «Këtu është vendi. Mos bëj zhurmë. Jo, duhej më djathtas. Dreq! Nuk shihet fare».

Kompania fliste me vete dhe përpiquej të mbante gjuhën. Kompania nuk i gjente dot këmbët, sepse ajo ishte akoma një trup i vetëm. Porsa kompania të hapej anash, secili do t'i dilte vetes zot. Dilaveri zgjati kokën përpara. Atij gjithnjë i hipte shqetësimi, kur kompania lihej të fliste me vete.

«Hapuni nga e djathta!»

Kompania u hap nga e djathta, u tret në mjegull dhe u gropos në dëborë.

Me një kënaqësi të rreme në fytyrë, me njërin sy të mbyllur, Qamili shikonte përpara, i shtrirë mbi pushkën. Në krahun e djathtë të Dilaverit ishte Reuf plaku, partizani i parë i kompanisë tjetër. I inatosur, gati të përgjegjej ters, plaku kërkoi vendin me sy dhe nuk i pëlqeu. Ai murmuriti diçka. Brigjet e vogla nën dëborë dukeshin të minuara. Rrëzë tyre kishte rreshta gurësh, si të vendosur me dorë. Të dyshimta ishin edhe lëndinat, si oborre shtëpish. Ai dukej si një vend i banuar shumë kohë më parë.

Dilaveri mendoi se gjermanët duhej të ishin fare pranë. Që në luftën e parë këtej kufirit batalioni u ishte afruar gjermanëve në fytyrë. Pastaj kishte vazhduar t'u afrohej gjithnjë pranë, para se të niste sulmin. Batalioni kërkonte një kontakt trupor me armikun.

Po gjermanët s'mund të ishin atje. Kompania u ngrit prapë dhe eci e hapur, përmes brigjeve. Pastaj krejt papritur u doli përpara një kodër e gjatë, e prerë në njëzet metra lartësi, si një barrikadë që shfrynte lehtas mjegull.

«Këtu po», mendoi Dilaveri. «Ky është vendi».

Batalioni e sulmoi kodrën gjatë tërë ditës dhe humbi katër partizanë, pa mundur të ngrihej nga brigjet e vogla.

— Çohemi?

— Epo, çohemi.

Sa herë ngrinte kurrizin batalioni që të shkëputej nga toka, nga maja e rrafshhtë e kodrës derdhej mbi të një lavë e nxehtë plumbi. Batalioni shtrihet dhe shikonte andej-këtej, si një lojtar i stërvitur i zënë ngushtë dhe që kërkon një rrugëdalje. Në drekë batalioni përtypi bukën e misrit me dëborë dhe në darkë u tërhoq që të ndizte zjarret dy orë më tej.

Të nesërmen në agim batalioni sulmoi nga e majta, në një grykë gjithë përrenj, kaloi pozicionet e gjermanëve duke humbur dy partizanë dhe u hodh poshtë drejt xhadesë. Prej andej bateritë e topave shtinin pa dallim mbi batalionin dhe mbi trupat e tyre që tërhiqeshin. Batalioni e ndali frymën poshtë në lumë. Atje Dilaveri pa dy kamiona të flakur nga bombardimi ajror.

Në drekë batalioni u rreshtua njëshkolonë në

xhade. Duke ecur në fund të batalionit me Lirinë, Dilaveri shikonte arkat e thyera, kutitë e konservave dhe copëra letrash me etiketa të hedhura an-dej-kënde. Pastaj një veturë «mileçento» e djegur, pastaj një veturë e tipit sportiv dyvendëshe e batuar në hendek. Asaj i kishin rjepur sediljet prej lëkure. Nën këtë maqinë ishte një civil i vrarë.

Dilaveri ecte në krah të vajzës, shikonte gjestin e saj të hedhjes së flokëve prapa dhe trupin, që i përkulej përpara nga lodhja me një trishtim të qetë se po e çonte nusen në drejtimin e kundërt të shtëpisë.

Në pushimin e parë Dilaveri u shtri në kurriz, i pazoti të fliste. Kishte filluar përsëri një dëborë e butë, që endej në ajër dhe shtyhej nga lumi. Pastaj dëborë filloi me flokë të mëdhenj, plot gjallëri. Dilaveri shikonte këta flokë, që treteshin mbi krahet e kapotës së tij dhe nuk mendonte asgjë.

— Batalion, çohu!

Në atë kohë u dhanë në kthesën prapa dy kalorës. Kuajt e tyre të vegjël, me veshët ngritur, ecnin me hapa të nxituar, sikur ndjenin rrezikun e tufanit të dëborës. Kalorësit dukeshin në qejf. Batalioni gjysmë i ngritur ndenji në pritje. Kur hyri në mes kali i parë, me një pullë të madhe argjendi në rripin e gjoksit, ndaloi në vënd, tundi kokën dhe turfulloi sikur do të fliste.

«Tungjatjeta, shokë!» thirri sërbisht kalorësi. Ai nderoi me grusht, me automatikun gjerman në gjoks dhe me një yll të kuq metalik në kapelë. Ai kërcëu nga kali dhe kërkoi me sy komandantin.

«Të kenë reparte kavalerie këta?» mendoj me gëzim Dilaveri.

Kalorësi i parë i bëri të ditur komandantit se

divizioni proletar kishte çliruar Podgoricën. Komandanti qeshte, sepse ashtu besonte se duhej t'i priste miqtë e huaj dhe ja mbante kalorësit dorën në sup, duke e shikuar në sy. Pastaj u kujtua se ishte komandant dhe nuk duhej të hutohej nga pamja e një korrieri.

— Ta gëzoni me shëndet qytetin tuaj! — tha komandanti, sikur t'i fliste një mikut të tij të veçantë. Për të bërë një zakon të vjetër, komandanti hoqi dylbinë e tij të re dhe ja vari në qafë kalorësit lajmëtar. Krejt i hutuar, kalorësi e përqafoi komandantin, i hipi kalit dhe nderoi me grusht, i bindur se deri në shtabin e divizionit shqiptar mund të haste edhe të tjerë komandantë batalionesh.

I pajisur mirë më fishekë, i uritur dhe i lodhur, batalioni hyri në një grykë të rrethuar me male të larta. Në malet nga e djathta ecte brigada. Mbas tridhjetë e pesë ditë luftimesh ajo po shkonte prapë në veri që të arrinte kolonën, duke lënë prapa varret e saj të mbuluar nga dëbora.

II

Xhelali, i ndezur në fytyrë si lulëkuqe, po u shpjegonte të tjerëve trenin. Ai u ngatërrua kur erdhi puna te lokomotiva. Ai tha se lokomotiva shfryn tym e zjarr dhe se atë e ndezin arapët.

Xhelali dhe një grup moshatarësh të tij ishin ulur te pompa e ujit, pranë skarpatit të hekurudhës. Këto gjëra mbi trenin ja kishte treguar Xhelalit pesë vjet më parë një shok i tij, që kish qenë në Sarajevo.

— Po atë trenin në Selenicë, indianët e ndezin? — pyeti Nikua.

— Jo, mor, jo. Atë e ndez xha Kostaqi me strall e me uror — tha Xhelali.

Kjo përgjegje e Xhelalit nuk pati efekt. Të gjithë u kujtuan se kishte një tren në Selenicë të Vlorës, po asnjëri nga ata nuk e kish parë. Sidoqoftë treni ishte në Selenicë. Xhelali ngriti buzën e sipërme, tregoi dhëmbët dhe pështyu.

— Ky këtu nuk është tren për kulaçe sere. Ky është tren për njerëz dhe për ushtarë, që gjezdiz Evropën — tha Xhelali.

Dilaveri rrinte i veçuar prapa pompës dhe dëgjonte bisedën e tyre. Treni kishte ikur bashkë me gjermanët e fundit, kish rrëshqitur përpjetë duke gulçuar dhe i kish lënë malet në heshtje. Tani divizioni duhej të arrinte trenin, duke u rënë maleve për shkurt.

Në stacionin e vogël batalioni dukej si një turmë udhëtarësh të lodhur nga pritja. Mbasi kishte nisur të lëvizte, batalioni donte të ecte. Atij nuk i pëlqenin ndalesat e kota. Po një ditë më parë ishte bërë një organizim i ri. Diçka tjetër pritej. Liria ishte transferuar në kompaninë e katërt. Dy shoqe të tjera ishin transferuar në shtabin e divizionit. Liria ishte emëruar zëvendëskomisarë. Ajo kishte ndenjur tërë mbasditen në mbledhjen e byrosë së batalionit. Dilaveri e takoi rastësisht. Ajo po ecte me zëvendëskomisararin e batalionit. Ai i fliste dhe e shikonte si një krijesë të tijën, që s'duhej të merrte as frymë pa pyetur atë, sekretarin e partisë së batalionit. — Ajo dëgjonte e lumtur, kokëvarur si një lule. Pastaj ai i kishte vënë dorën në sup, që ajo të ngrinte kokën dhe ai t'i shikonte sytë. Dilaveri kishte qëndruar

në vend dhe po priste. Zëvendëskomisari, me lëkurën e bardhë dhe me fytyrë kali, pa Dilaverin dhe i kaloi një hije pakënaqësie mbi ballë dhe në buzë, pastaj qeshi si mësonjës.

— E, Dilaver, po nxjerr kuadro kompanie — tha ai.

Përsëri lëkjo fjala kuadro. Kuadrot, sindikatat punëtore dhe gjesti me dorë si një thikë, që pret e ndan, fytyra e vrerosur si një homazh për proletariatin e shtypur. Të gjitha këto përbënin personalitetin e atij njeriu, që nuk lejonte të lëvizte në batalion as miza. Le të bënte ndokush ndonjë shaka dhe menjëherë mbledhje: kuadrot, proletariati dhe ajo dora, që të binte në shesh të kokës.

Prej nga i nxitej zëvendëskomisarit dëshira për ta mbajtur batalionin të ndrydhur?

«E shkreta Liri», kishte thënë atë çast Dilaveri. Pastaj kish qërtuar veten për këtë mendim të huaj. Kur ishte kthyer në shtëpi, i kishte bërë titur Ibrahimit pa asnjë shkak.

Tani Liria ishte prapë në mbledhje, ndërsa batalioni ngrohej në diell. Disa kërkonin vendet ku ishte shkrirë dëbora që të shihnin tokën e zezë dhe e pastronin atë me këmbë, si kuajt kur duan të shkryhen. Përmes sheshit kalonte Rrapua, me të ecurit e labit, që tund krahët, për të hapur ajrin para vetes. Sefedini me Reuf plakun pinin cigare në këmbë të mbështetur në pushkët.

— Male të mira për të dimëruar — tha Sefedini.

— Nuk do të më vinte keq të mbetesha andej poshtë, po këtu do të na humbasin edhe eshtrat, — tha Reufi. Ai shikonte rrotull i inatosur, sikur kërkonte një vend të sigurt për eshtrat.

Batalioni kthente kryet nga jugu dhe mbante vesh. Dhe, sa më shumë largohej nga kufiri, aq më pak e kthente kokën andej.

* * *

Duke zbritur e duke ngjitur malet, me dëborën gjer në gju, i ushqyer me një bukë të zezë, që i ngjante qymyrit të lagur, batalionit nuk i mbetej tjetër veç të konsumonte frymën e tij. Mbas tri ditëve udhëtimi batalioni u ndal, se do të hynte në një qytet. Ai shikoi veten dhe mbeti i pakënaqur. Pamja e batalionit s'mund të entuziazmonte banorët e një qyteti.

Këtë e ndjenin të gjithë. Dilaveri vuri re se vetëm komandanti i batalionit kishte një pamje për të qenë. Këtë e dinte edhe vetë komandanti. Atij i kish hipur një gjallëri e madhe, qeshte pa shkak dhe dukej sikur thoshte: «Tani do të shikoni edhe vetë se vetëm unë mund të jem komandanti juaj.»

Por, para se të hynin në atë qytet, kushedi pse batalioni u hap në formacion luftimi. Dilaverit i takoi të kalonte nëpër një fshat të fshehur në pyll, ku gjithë njerëzit, të mëdhenj e të vegjël, e kishin gushën të dalë nga e majta ose nga e djathta. Disa e kishin të madhe sa një grusht dhe u varej në gjoks. Ata njerëz me sy të trishtuar nuk të flitnin. Dilaveri ecte në fund të kompanisë dhe u mbështoll mirë me kapotë. Një gardh me tela i ndante ata njerëz nga jeta. Për të lehtësuar zemrën, Dilaveri mendoj se tani e tutje diçka do të bëhej për atë fshat. Kompania kishte shpejtuar hapin.

Flitej se në atë vend bënte kërdrinë t'fua e morrit të kuq. Tani kushdo që gjente mbi vete një morr të kuq, e flakte dhe qeshte. Në batalion ishin sëmurrur vetëm katër veta, po flitej se në spitalin e divizionit ishin nja shtatëdhjetë. Shumë të tjerë dergjeshin me këmbë me duar e hundë të ngrirë. Duke lënë prapa varret dhe të sëmurrët, brigada hollohej në trup. Flitej se kërkoheshin kuadro prapë.

Lajmet nuk vinin nga lart dhe nuk ndiqnin asnjë rrugë. Lajmet hynin në batalion si ca lepuj që kërcëjnë nga ferrat, përtypen, fshijnë mustaqet dhe zhduken në çast. Dilaveri ngrinte kokën dhe i dukej se lajmet ishin pjellë e një shpirti të keq, që nuk i donte të mirën batalionit.

Dilaveri shpejtoi hapat në dëborë. Kur doli lart në majë, kompania kishte qëndruar. Përpara shtrihej një hapësirë pyjesh me re e lagështirë. Malet ishin të shtrira dhe mbanin shumë dëborë. Kjo duhej të ishte Bosnja. Si duket ata e lanë prapa vendin e patateve.

Në një pllajë në të majtë ishte qyteti. Dëborë e çative nga ana e lindjes kishte shkrire duke lënë që të dukeshin tjegullat e kuqe frënge. Ishte një qytet i vogël, i mbledhur, me shumë oxhakë dhe shumë dritare, si një kështjellë pa portë dhe pa mur rrethues.

Ai qytet e gëlltiti të gjithë brigadën. Dukej se banorët e tij ishin mësuar me vizita të tilla, sepse menjëherë u treguan dhomat ku do të strehoheshin. Dilaveri doli në rrugën kryesore. Në shkallët e jashtme të një ndërtese ishin dy oficera jugosllavë, me xhaketa të mbërthyera në grykë, me çizmet dhe me kapelat e gjera rrumbullake. Yjet e kuqe i

kishin metalike dhe u shkëlqenin së largu. Ata po bisedonin diçka dhe kaluan para tij, të gjatë, me fytyra të bardha dhe me nga një kobure dhjetëshe në ijën e djathtë.

S'kishte njeri në rrugë, përveç disa partizanëve, që kishin dalë shpejt e shpejt si ai. Dilaveri tha me vete se ai qytet ishte fshat dhe nuk duhej të pritte asgjë më tepër. Në mbrëmje batalioni iku prej andej për t'u vendosur dy orë më tutje.

* * *

Por ai qytet do të bëhej qendra e divizionit dhe ata që shkonin atje, kishin shumë gjëra për të parë. Atje u krijua kori i vajzave, që e drejtonte një njeri i dalë kushedi nga. Ai dinte të përkulej me elegancë dhe të kalonte mbas krahëve me një lëvizje prej kavaleri shallin e tij të gjatë. Pasi kishte ndenjur ndonjë muaj në dëborë me reparatin e tij, i kish qeshur fati krejt papritur, kish mbirë për të një kopsht me lule në mes të shkretëtirës dhe ai përdridhej e buzëqeshte, i dehur nga lumtura. Në mbasdite dhe në darkë mblidhte ato tridhjetë shoqet, tundte telat e kitarës dhe përpiquej t'u mësonte këngët, ndërsa ato djersinin të lumtura, duke mos arritur të kuptonin se si u kthyen në sirenën mali ato ish-luftëtare. Pastaj në një sallë të qytetit u dhanë disa shfaqje për popullin dhe për repartet e afërme partizane, në të cilat asistonte komanda e divizionit.

Dilaveri pati rast ta shikonte këtë jetë të re disi nga afër ditën kur brigada kaloi nga qyteti për të shkuar më tej.

Frynte erë e fohhtë dhe pastaj ja filloi një dëborë e hollë, që të priste lëkurën e fytyrës. Batalionet ishin rreshtuar në të dy anët e rrugës jashtë qytetit, përpara një shtëpie njëkatëshe të veçuar. Ishte një vilë e ndërtuar me çimento, me dyer të veshura me xhama të trashë me ngjyra, me parmakë hekuri të punuar. Atje hynin e dilnin shumë njerëz. Përballë ndodhej shtëpia e korit të divizionit. Disa nga shoqet dolën fluturim të përqafonin shokët. Ato kishin një farë shqetësimi dhe nuk dinin çfarë të thoshin. Si ndenjën pak, shoqet ikën duke dashur të tregoheshin të gëzuara dhe nga mundimi, që merrnin për t'u dukur të tilla, dukej sikur në çastin tjetër do t'ja plasnin të qarit.

Kaloi një orë, pastaj dy orë. Batalionet mbetën të strukura pas gropave dhe brigjeve me dëborë. Dilaveri ndjeu se në batalion po kalonte ajo pëshpëritje e verbër, që prish fizionomitë e njerëzve. «Ç'bëhet? Pse rrinë? Ç'domethënë kjo?». Komandanti i batalionit kalonte poshtë e lart dhe i mëshonte hapit, sikur do të shkelte me thundra pëshpëritjet.

Më në fund arriti i hipur në mushkë komandanti i brigadës.

— Ç'bëni këtu, more Idriz? — i tha ai komandantit të batalionit.

— Po, vërtet! Ç'bëhet këtu! E pe si tha?

— Rri aty ku je. Nuk të duhet ty të pyesësh.

Komandanti i brigadës zbriti nga mushka, shkoi te shkallët e shtëpisë, po u pendua dhe u kthye. Ai i shikonte batalionet pjerrët, pastaj tundi kokën dhe uli krahët poshtë si i mbërthyer në vend nga një vullnet i huaj, kundër të cilit s'kishte ç'të bënte.

— Le të mblidhen këtu batalionet — tha ai dhe hyri në shtëpi.

Kur brigada u mblodh e gjitha në sheshin para shtëpisë, u hap dera me xhamet me ngjyra dhe doli komandanti i divizionit, i përcjellë nga dy oficera që mbanin të njejtat uniforma si ato që kishte parë Dilaveri ditën kur hynë në qytet. Pastaj dolën dy anëtarë të shtabit të divizionit.

Komandanti i divizionit kishte veshur uniformën që i kishin dhuruar dhe asnjëri nuk e njohu para se të fliste shqip. Ai ishte i ngjallur dhe i ndezur në fytyrë. Po buzëqeshte dhe me një rëndë u mbajt në parmakët e hekurt.

Disa çaste Dilaveri nuk pa asgjë, përveç syve të komandantit të divizionit, që përpiqeshin të fiksoheshin diku dhe buzëve të tij që gatiteshin për të folur. «Ç'është kështu?» tha me vete Dliaveri. Ai deshte të lëshohej përpara që të ndihmonte komandantin e divizionit të rregullonte sytë dhe të hapte gojën. Pastaj e kuptoi. Komandanti ishte i dehur. Ai ishte i pari partizan i dehur, që kishte parë Dilaveri.

— Shokë! — tha komandanti.

Ajo thirrje i jehoi Dilaverit në vesh si një britmë korbi. Divizioni kishte luftuar dy muaj në dëborë, pa fishekë dhe pa bukë, i bindur se po kryente një heroizëm, ndërsa komandanti shtronte gosti, dehej dhe kërkonte të mbante fjalime. Dilaveri ndjeu se brigada kish ngrirë në vend. Tani era kish pushuar dhe ai mund të dëgjonte rreshjen e butë të dëborës mbi kapotat dhe armët e brigadës.

«O tmerr!» tha Dilaveri. Ai uli kokën dhe lutej me zemër që edhe të tjerët të ulnin kokën.

Shoku komandant fliste tani me zë të lartë. Dilaveri ngriti kokën. Turpi po tretej në fijet e dëborës dhe binte poshtë dhe Dilaveri mendoi se çdo gjë do të mbulohej me dëborë dhe se ndofta kjo nuk ishte e vërtetë, po ashtu i dukej atij.

Komandanti foli për veprat e divizionit dhe veçanërisht të brigadës, për furnizimet, që do të ndreqeshin menjëherë dhe pastaj ngriti krahun lart plot kërcënim dhe shpalli se divizioni do të shkonte në Berlin për të ngritur bashkë me aleatët flamurin mbi Raishtag. Dhe në krye të divizionit do të marshonte brigada. «Shtrengoni këpucët, shokë, dhe përpara!» tha ai.

Komandanti i brigadës shpejtoi të rrihte duart. Gjithë brigada rrahu duart. U dëgjuan disa «Urra!», po ato u shuan te shkallët e komandës dhe të shtëpia e korit.

Komandanti i brigadës i hipi mushkës dhe batalionet u nisën radhas.

— Ore! Shkuakemi në Berlin.

— Sa mban Berlini që këtej?

— Ja tek është, në të kaptë, një vrap gomari.

Si gjithnjë Dilaveri shkonte në fund të kompanisë. Ai ishte nënkomandanti dhe duhej të përgjegjej për fundin. Saliu, zëvendëskomisari, dilte nga njëherë prapa tij që të ndanin së bashku përgjegjësinë e mbajtjes së fundit.

Berlini. Ushtritë aleate. Raishtagu i gjqyt të Dimitrovit. Po Berlini ishte dymijë kilometra larg.

«Komandantit ja ka dashur puna të pijë, se kishte për drekë ata të huajt, tha me vete Dilaveri. Dhe për Berlinin kushedi si bëhet. Mbase udhëtojmë me trena e me maqina. Tani gjermanët do të dorëzohen. Tërë puna është të arrijmë aty në të

njëjtën orë me ushtrinë e kuqe. Dhe kori duhet, se divizioni do të hyjë në qytete të huaj dhe pastaj do të kthehet në Shqipëri. Divizioni duhet të këndojë, që njerëzit e çliruar të mos mendojnë se dimë vetëm të luftojmë. Ne dimë ta gëzojmë jetën.»

Mendimet, si duart e ca plakave që yshtin të sëmurët, vinin varg, duke i ngrohur Dilaverit kokën dhe duke i prehur shpirtin dhe, po të mos ishte për atë plagë pa kuptim që ishte bërë në tabanin e këmbës së djathtë, ai do të ndjehej fare i gëzuar. Ai shikoi zinxhirin e murmë të batalionit, që po kalonte në qafë, për të hyrë në një pyll me lisa. Batalioni hante dëborë me trupin e tij shumëkëmbësh, pak i çuditur për ato që kish parë e dëgjuar, por tani ai do të rrihte shtigje të reja dhe puna e tij ishte të shkonte përpara.

* * *

Komisari i batalionit dhe dy partizanë, kishin qëndruar në anë të rrugës. Para tyre rrinte një njeri i çarmatosur, me fytyrën të verdhë dhe të nxirë, me kokën futur në gjoks.

— Kaloni, kaloni — i tha komisar i Dilaverit. Komisar i ishte i shqetësuar dhe i egër. Njeriu i çarmatosur ngriti kokën, shikoi rreth vetes dhe përdrodi duart.

Pas njëqind hapash Dilaveri dëgjoi një krismë kobureje dhe dy pushkë.

Retë ngjyrë plumbi të zinin frymën.

Çfarë kishte bërë ai njeri? Me ç'të drejtë komisar pushkatonte një njeri në anë të rrugës?

Komisari po vinte, i ndjekur nga dy të tjerët.

Dilaveri nuk u kthye të shikonte. Ata kaluan të nxituar.

— I poshtri! — tha komisari. — Kriminel dhe spiun! — Ai po fliste duke u penguar në dëborën anës rrugës dhe ngrinte lart rripin e automatikut. Njëri nga partizanët flaku në përrua një kapelë, së cilës i kishte shqepur yllin. Ai shpejton pas komisarit.

Atë njeri, që kishte përdredhur duart pak më parë, Dilaveri e kish parë disa herë, gjithnjë në mes të skuadrës së tij. Ai ishte një nga xhandarët e dorëzuar në Shkodër dhe që kish ardhur vullnetar me brigadë, kur ajo kaloi kufirin. Ishte në kompaninë e parë.

Cfarë poshtërsish kish bërë ai njeri në Shqipëri? A ishte ai hija e keqe, që i pëshpëriste lajme batalionit? A kish të tjerë si ai? Gjyqi. A mund të pushkatohej njeriu pa gjyq?

Batalioni ecte kundër erës dhe së ftohtës. Pyetjet thaheshin në erë, këputeshin dhe mbeteshin prapa. Me këmbën e djathtë Dilaverit i dukej sikur shkelte mbi një bretkosë. Ja një luginë. Gjithë objektet përpara bien e ngrihen, ndërsa dëbora lëviz si një shtresë krimbash. Përse ecën i drojtur batalioni?

Batalioni kishte mbetur në vend, me fytyrën të kthyer nga veriu. Në përrua dhe mbi rrugë vërshëllenin plumba.

Nga doli papritur ky armik?

Me kapotat të thara dërrasë nga akulli, batalioni rrinte në këmbë. Nuk mbrohej dhe nuk sulmonte.

— Hej, kujtohuni! Këtu jemi në një krahinë

çetnike të Drazha Mihailoviçit 1). Këtu s'ka mëshirë. Mos ju lutni asnjëriut! Mos sqaroni asnjëri!
«Rreshti të kthehet prapa në vend! Rreshti të kthehet prapa në vend!»

Ky urdhër kaloi nga skuadra në skuadër, duke përhapur në ajër dëshpërimin.

— Përse të kthehemi? Jemi fare të vdekur. Kemi ecur dhjetë orë në thëllimë. Më mirë të shkojmë përpara. Le të dalë ku të dalë.

I mësuar të bindet, batalioni u kthye, i ngathët, pa qëllim.

Kompania e katërt, me pushkët në dorë, e hapur për luftim, me dëborën gjer në gju, shkoi përpara. Në ballë shkante Sharja, komandanti, me kapelën mbi veshë, me dhëmbët përjashta, duke tundur krahët me kërcënim, sikur do t'i ndreqte qejfin dikujt. Në krah të tij ecnin të tjerët, fare të zbuluar dhe të ngrysur.

Dikush geshi me nervozizëm.

Krimineli në përrua përdridhte duart. Fjalimi i komandantit.

— Ore, vëllezër! Këtë nuk do të na gjendet as vendi i varrit — rënkoi Reuf plaku i shtrirë pranë.

Përse ankohet gjithnjë për varrin ky plak, që del gjithnjë i pari në sulm?

Dilaveri ishte ulur drejt në dëborë dhe po shikonte prapa. Po errësohej. Përpara ishte lugina me disa driza fare të rralla, roje të vetmisë së saj. Shkretëtirë e bardhë, si guri i varrit të botës, i zbukuruar me hieroglifë, që nuk do lexoheshin kurrë. Dilaveri u shtri në brinjë. Fshehtas, i mbuluar me

1) Udhëheqës i bandave tradhëtare jugosllave, përkrahës i mbretit.

jakën e palltos, fërkoi fytyrën në dëborë disa herë pastaj filloi të hante, duke e zgjedhur dëborën me buzë.

«Batalioni, përpara!»

III

Të nesërmen Dilaveri po shikonte këmbët me kujdes. Infermierja e gjeti gjysmë të zhveshur. Ajo filloi ta fërkonte me alkool nga krahët, nga gjoksi dhe në bark.

Era e alkoolit e përmendi Dilaverin dhe ai ndjeu një rehati të madhe. Infermierja ktheu grykën e shishes në pëllëmbën e dorës dhe i fërkoi zverkun prapë.

— Kam fërkuar gjysmit — tha ajo, duke treguar shishen me kokë. Ajo i kalonte duart me shpejtësi, që të mos humbiste asnjë pikë nga lëngu i çmuar.

Dilaveri rrinte shtrirë. Shikonte me bishtin e syrit infermieren, që trazonte në çantë dhe dëgjonte ligjëratën e saj të paprerë.

Kur infermierja i kishte futur dorën në bark, ai ishte tërhequr prapa. Atë çast ju duk sikur alkooli po i përhapej në damarë.

— S'ka gjë — tha ajo. — Rri rehat. — Ajo e shikoi drejt në sy. Hodhi flokët pas krahëve dhe u ngrit në gjunjë.

Dilaveri pa këmbët e saj të plota dhe xhepat e xhakëtës në gjoks që i kishte të mbushura me plaçka. Ajo i mbante të përveshura mëngët dhe gjithnjë lëvizte me krahët sikur të kish përpara magjen me brumë.

— Qese me ujë. Ke shkelur në plehë qeni — tha infermierja duke qeshur. Ajo kishte marrë në prehër këmbën e djathtë të Dilaverit dhe po i shtypte me gishta tabanin rreth plagës.

— I ziu ti 'si ke ecur — tha infermierja. Ajo shkoi Dilaverin me dhembshuri dhe i fërkoj kërcirrin e gjurit. Ajo nxori nga çanta një gërshtë, e pastroi me alkool, si një njeri që e di fare mirë zënatën dhe filloi të priste lëkurën e plagës. Dilaveri po djersinte.

— Ha, ha, ha! — qeshi infermierja. — Shpëtove. Tani të rrih një copë herë shtrirë. — Ajo po i lihte këmbën, gjithnjë duke ja mbajtur në prehër dhe nga ai kontakt Dilaverit i vinte një ngacmim i qetë.

Hyri brenda Ibrahimi, duke shtyrë me vrull derën e shtrembër.

— Çohuni, se po vijnë deshtë me këmborë. Po vijnë, që u qofshim falë! Tunduni, mor derra! — thirri ai.

Ibrahimi shkoi te Dilaveri në krye të dhomës, i mbuloi latij sytë me një rëndë dorë dhe me tjetrën e kapi infermierën nga mjekra.

— Fillove prapë ti? — tha infermierja. Ajo mbylli çantën, hodhi pushkën në sup dhe u nis për në shtëpinë tjetër.

Ibrahimi po tregonte se kishin sjellë mishrat. Nga një dele për katër veta. Këtu fshatrat ishin çetnikë nga i pari tek i fundit. Batalioni mund të rekuizonte ç'të donte. Ai sillej nëpër dhomë sikur ta kishte zënë gjaku. Dilaveri mendohej për infermierën.

Ajo kish ikur e lënduar. Kur e kapi Ibrahimi

nga mjekra ajo ishte rrudhur në fytyrë nga dhembja. Infermierja duronte shakatë e gjithkujt dhe nuk ishte e para herë që Ibrahimimi bënte nga ato marifete. Përse ishte kujtuar ajo papritur se s'duhej të bënin shaka me të?

«Diçka do të këtë ngjarë», mendoi Ibrahimimi. Ai tha se, po të linte ajo në vend çantën dhe pushkën, mund të bëhej një amvisë e gëzuar, mund të ishte gruaja e dikujt. Por për shkak të intimitetit të zanatit, ajo kishte humbur atë gjë të fshehtë, që është e gruas dhe që ka vetëm një emër: Të qenurit grua. Njerëzit e shikonin atë me indiferencë. Qumësht i rrahur. Ajo i fuste duart gjithandej, merrte përsipër ankimet e të gjithëve dhe për vete nuk ankohej kurrë. Edhe një majmun si Ibrahimimi mund ta kapte atë për mjekre.

Jashtë kullonin strehët. Nga dritarja pa xham dukej qielli i kthjellët. Në darkë Dilaveri ishte plasur në vend si i vdekur. Meqë kjo nuk i kishte ndodhur kurrë, të tjerët besuan se do të ishte sëmurë. E vunë pranë zjarrit dhe e mbuluan. Tani ai nuk kujtohej se çfarë kish bërë një ditë më parë dhe ç'ishte ai ankth i rëndë që kish hequr. Përyjashta ishin grumbulluar njerëz. Ai u ngrit dhe ndjeu se dita i buzëqeshte dhe u kujtua se kish një tok me punë për të bërë. Ju morën mendtë nga uria dhe u mbajt në mur.

* * *

Në mbledhjen e mëngjezit i deleguari i seksionit politik të divizionit shpjegoi një kapitull të mate-

pas saj. U dëgjuan të qeshura, si edhe zëri i hollë i zëvendëskomisarit. Kur u kthyen brenda, eksitimi i zëvendëskomisarit kishte arritur shkallën e parë të epilepsisë, ndërsa Lirisë i kishin rënë flokët mbi ballë dhe fytyra i digjej zjarr.

«U fejuan», tha me vete Dilaveri. Tani ai buzëqeshte sikur të ishte fejuar së dyti ai vetë, dhe do të kishte buzëqeshur njëlloj, edhe sikur atë çast të fundosej ajo shtëpi me gjithë aktivin.

Prej dhjetë ditësh batalioni po kalonte pushimet malore në atë fshat të ndarë në tri lagje dhe që hapej në shpatin e zhveshur të një mali. Vazhonte një banket i paprerë i mishit të pjekur, të zier ose të skuqur. Nga ky shkak, si edhe nga të ndenjurit pa bërë asgjë, batalioni kishte filluar të loste me dëborë. Në fillim një nga një, pastaj skuadra me skuadër, pastaj kompania me kompani. Skuadrat dhe kompanitë organizonin roje tërë natën, sepse mund të sulmoheshin në befasi dhe të merreshin rob, duke u zvarritur në dëborë me forcën e krahëve. Loja u përhap në brigadë si epidemi. Një mëngjez, kur mbi dëborë endej një mjegull e rëndë, në batalion u dha alarmi me bori. Në fillim njerëzit dolën gjysmë të zhveshur e të armatosur, pastaj u pa se nja dy kompani të batalionit të parë po sulmonin për të kapur rob komandën e batalionit. Por batalioni ishte lart dhe të dy kompanitë ishin poshtë. Ato e pësuan paq, u tërhoqën të gjysmuara dhe u kërcënuan se do të ktheheshin prapë.

Këto lojëra si edhe mbledhjet e kishin mbajtur Dilaverin disi të zënë. Ai e shihte se zëvendëskomisari i batalionit hapte krahët si skifter dhe e mbante Lirinë në çdo rast si një zog të hutuar, që

nuk di nëse i trembet atij shpendi grabitqar apo ka qejf të kërcënohet prej tij. Gjithnjë rregullohej puna që zevendëskomisari të ndodhej pranë Lirisë. Dilaveri shikonte dhe rrinte larg. Ai flinte fare pak, mishi i dukej kashtë dhe, kur mbetej vetëm, pamjet e ndryshme të asaj, që zhvillohej para tij, përpiquej t'i mposhte me forcën fizike të frymëmarrjes.

Në njëzet e katër orët e fundit Dilaveri kishte dashur që ajo punë të merrte një rrugë. Ai kërkonte me një lloj gëzimi një provë të hapët të lidhjes së tyre. Këtë provë e pati atë natë dhe tani mund të vinte fundi i botës po të donte.

— Ej, Luc! O Luc!

Komandanti i batalionit nga qoshja tjetër e dhomës po ja bënte Dilaverit me dorë. Nuk dihej përse i thërriste komandanti Luc.

— O Luc, hajde — tha komandanti.

Dilaveri kaloi nëpërmjet njerëzve të shtrirë duke u përpjekur të qeshte.

— Po ç'ke, mor Luc? — pyeti komandanti. Ai po e shikonte Dilaverin në sy. Pastaj i bëri vend pranë dhe e uli, duke i hedhur dorën në qafë.

— Kështu, o vëlla — thoshte komandanti. — Atëhere isha ushtar në Gjirokastër. Gjashtë muaj martuar. E të nisëm në këmbë në orën dy të drekës në pisk të vapës dhe në orën dhjetë në darkë isha në shtëpi. Herë-herë doja t'ja merrja vrapit. Më dukej sikur nuk do ta gjeja në shtëpi. Kur hyra brenda, më vinte turp nga plaku. «Prapë ike pa leje»? më tha plaku. «Më erdhi koha për të larë ndërresat, o plak», i thashë, E shikova në sy dhe plaku kish zënë shkopin me dorë. Pastaj u pendua. «O nuse, vuri ujë djalit», tha plaku.

Dilaveri ndjente në qafë dorën e nxehtë të komandantit. Komandanti kishte gjak të vrullshëm dhe qeshje të hapët prej fëmije. Dilaveri pa fytyrat e gëzuara të shokëve. Ata ishin në shpirt si në fytyrë, nuk fshihnin kurrë asgjë dhe nuk të duhej asnjë mundim për t'i kuptuar. Gjithë puna ishte të mos shkëputeshe prej tyre. Tani ata këndonin. Dilaveri u shtrua mirë, përqafoi edhe ai komandantin dhe Qamilin nga e majta, e mblodhi mendjen top, e ndjeu zemrën fare të lehtë dhe nisi të këndonte.

Mirëpo natën qentë e xhelozisë nisën të bënin mbi të një pre të egër. Kur e pa se nuk mundej më, Dilaveri u ngrit dhe doli jashtë vetëm me xhakëtë. Prapa shtëpisë po prisnin dru. Ai shkoi atje dhe pa një burrë, që kishte ulur sëpatën dhe mban-te vesh. Ishte i zoti i shtëpisë, që jetonte bashkë me fëmijët në dhomën prapa. Dilaveri e kish parë atë burrë vetëm një herë, ndërsa gruaja dhe fëmijët nuk dilnin jashtë kurrë. Asnjë nga banorët e atij fshati nuk dilte ndonjëherë në rrugë. Një pjesë kishte ikur fare. Të tjerët rrinin nëpër plevica ose të fshehur në tavane dhe s'qe e mundur t'u afroheshe. Në ditët e fundit ata po bindeshin se të huajt s'kishin ndër mend as t'i therrnin, as t'i grabisnin dhe lëviznin nga pak, po gjithnjë fshehtas, gjithnjë në të errët.

Burri u zmbrops si hije dhe Dilaverit i erdhi keq.

— Mirë mbrëma! — tha sërbisht Dilaveri.

— Mirë mbrëma! — u përgjegj hija. Ai ktheu kokën nga dhoma ku banonin fëmijët, pastaj shikoi Dilaverin.

— Nëma sëpatën mua — tha shqip Dilaveri.

Tjetri e kuptoi. Lëshoi sëpatën dhe Dilaveri ndjeu shikimin e tij tërë ankth.

— I pres drutë unë — tha Dilaveri.

Tjetri u nguros.

— Ik në shtëpi — tha me të mirë Dilaveri.

Ai iku, sikur do t'u çonte fëmijëve lajme me rëndësi. Dilaveri dëgjoi shulin e derës prapa, si edhe një pëshpëritje. Familja u trazua dhe mbajti frymën.

Nën dritën që i jepte shkëlqimi i dëborës, Dilaveri filloi të priste drutë e lisit, duke i mëshuar sëpatës, sikur do të nxirrte shpatullat nga vendi. Ai u lodh dhe u djersit. Në hijet e natës malet e largëta zhvendoseshin më thellë dhe uleshin poshtë. Ai vazhdoi të çante e të priste për një kohë të gjatë, ndërsa prapa derës burri dhe gruaja diçka po pëshpërisnin.

Batalioni kishte dalë në malet mbi qytetin e Vishesgradit dhe ishte i zënë në luftë prej tri ditësh. Ai i kish muskujt të forcuar, ishte ngjallur pak dhe ndjente një siguri të madhe. Kësaj here batalioni do të ecte përpara, do të pushtonte kodrat me dushk poshtë te hekurudha dhe mbas një beteje krejt të re, do të hynte më në fund në një qytet me rëndësi. Se çfarë do të ngjiste pastaj, kur batalioni të vendosej mbi shina, asnjëri nuk e dinte dhe asnjëri nuk pyeste.

Hekurudha ishte e vdekur, por ditën e tretë një lokomotivë u duk në kthesë, u drejtua buzë përroit me shpejtësi dhe mbushi luginën me një fishkëllimë të gjatë. Sirena ndërpritej sa për të

marrë frymë dhe fillonte prapë, ndërsa tymi shpalo-
losej mbi lokomotivë si flamur i grisur.

Dilaveri u çudit dhe u gëzua. Ishte e para he-
rë që shihte një lokomotivë të vërtetë. Ajo hyri
aty si për të marrë pjesë në luftim, po s'kishte ç'të
bënte. Mbas pesë minutash lokomotiva u kthye
mbrapsht, tani ajo ecte fare ngadalë, duke gulçuar,
sikur t'i ishin dërmuar rrotat.

Dilaveri mendoi se lëvizja e lokomotivës duhej
të ishte një dredhi për t'i hutuar, sepse as nuk
solli dhe as nuk mori gjë. Dhe, në kohën që loko-
motiva po kthehej, gjermanët po ngjiteshin lart.
Ata i donin kodrat me çdo kusht.

Thyerja e të dy kompanive erdhi krejt papritur.
Disa bomba dore dhe disa qitje automatiku. Mbase
ishin përpjekur tri ditë me taktikë klasike, dome-
thënë duke rrahur vendin me artileri dhe pastaj
me sulm, tani gjermanët po provonin një mënyrë
tjetër: sulmin e befasishëm partizan. Ata dolën në
majën me dushqe, ku po fikej e perëndonte dielli,
duke i bërë gjethet të dukeshin të arta dhe me-
njëherë filloi qitja e një «Sharsi», që rrihte brinjas
pozicionet e të dy kompanive dhe për to nuk mbetej
vend ku të futnin kokën. Gjermanët kishin dalë atje
me një frymë, kishin gjetur pikën e vdekjes dhe
luftën e kishin në dorë. Të dy kompanitë u hodhën
prapa, u lëshuan në dëborë dhe askujt nuk i vinte
turp të rendte më shumë se shoku. Kur Dilaveri
arriti prapa shtëpisë së vetme e të shkretë rrëzë
kodrës, pa se edhe shtabi ishte zënë në befasi. Një
mitraloz i dytë gjerman gjuajti në oborr. Ata u fu-
tën pas murit.

Komisari i batalionit, zëvendëskomisari, zëve-
ndëskomandanti, Dilaveri dhe një korrier, shikuan

njëri-tjetrin dhe qeshën sikur t'i kishte zënë shiu në befasi dhe tani rrinin në strehë. Suvaja e shtrembër e mureve kërcente anash. Trarët e strehëve kishin marrë një ngjyrë kafeje. Dritaret kishin ca thupra dërrasash në vend të grilave. «Po Liria?» mendoi Dilaveri. Sytë e saj rrinin pezull diku prapa fytyrës së zverdhur të kalit.

I pari u përmend Lamja, zëvendëskomandanti. Tani thyerja e batalionit do të bëhej e plotë. Kjo ishte çështje minutash. Batalioni do të gjysmohej në faqet e kodrave dhe ata që do të mbeteshin, do hidheshin në përrua dhe në malin tjetër, duke braktisur një vijë fronti, që ishte balli i brigadës, e vetmja pikë sipër hekurudhës. Atje batalionet ishin ndërruar me radhë, kishin duruar të ftohtët, urinë dhe rrahjet e paprera me topa e mortaja, kishin zbrapsur të gjitha sulmet. Tani, krejt papritur, me një sulm, që dukej më tepër si shaka, pa asnjë mundim dhe brenda dhjetë minutave, gjermanët i kishin dhënë batalionit një goditje me thikë në brinjë dhe nuk dihej ç'mund të ngjante tjetër në faqet e zhveshura të atyre kodrave. Poshtë, në përruan e thellë, dredhonte lumi.

— Këtu mitralozin! Këtu, mor qen! — thirri Lamja. Me një të kërcyer, ai ja kapi nga gryka Pandit mitralozin e rëndë, ndërsa ky po kalonte me vrap para shtëpisë.

— Shpejt, mitralozin tuaj! — i thirri Lamja Isufit, komandantit të kompanisë së dytë.

Kur filluan të punonin të dy mitralozat e rëndë, batalioni ndaloi tërheqjen, u gropos dhe priti. Komandanti i batalionit kishte shkuar lart në kompaninë e parë, e vetmja që nuk ishte tërhequr akoma.

— Ta marrim majën prapë — tha zëvendëskomisari batalionit, duke hequr automatikun nga krahu. — Dilaver, shko me Isufin poshtë. Unë me Lamën po marr krahun e sipërm.

Dilaveri e pa një çast në sy. Zëvendëskomisari po tregohej gjakftohtë dhe i aftë. Zëri i tij i hollë ishte i gëzuar e miqësor. Në fytyrën e ngurosur ishin ngritur lart vetullat e verdha. Sytë e përhimë rrahën flatrat si një çift pëllumbash, që nisin fluturimin. Lëkura u ndez lehtas dhe qafa u zgjat përpara. Dilaveri e njihte atë të zgjatur qafe, po s'kish parë kurrë një fytyrë, që të pësonte një shndërrim të tillë, kur vendos të përballojë rrezikun. Ai njeri do të vdiste, po nuk do të tërhiqej.

Atë natë kur çante drutë, Dilaverit i dukej nganjëherë se shihte në trung fytyrën e ndezur të Lirisë. Por në sytë e saj kishte diçka të paqartë. Nganjëherë shikimi i saj bëhej qërtonjës, nganjëherë i penduar. Pastaj ata sy thoshin: «Prit, mos u nxito, do vijë koha». Dilaveri i mëshonte sëpatës. Në shkëlqimin e presës së saj donte të vriste kujtimet. Ai rënkonte, fshinte djersën dhe kalonte sëpatën prapa, që të pushonte, duke u mbështetur në bishtin e saj. Të nesërmen, i mpirë dhe pa gojë, Dilaveri donte të hiqte nga sytë atë njeri, që përpiqej të asgjësonte veten me lodhjen. Mbase Liria do të takohej me të dhe do të thoshte diçka për sjelljen e saj. Ata do të shikoheshin ndër sy, do të qeshnin me marrëzinë, që i kishte munduar më kot dhe vetë dëbora do të lëvrinte nga gëzimi. Në çastin tjetër ai rënkonte, sepse mendja po e çonte nëpër shtigje të paqena, ndërsa e vërteta ishte përpara dhe dita ishte një vazhdim i natës. Kur u shpërngulën nga

ai vend që të merrnin pozicionet mbi hekurudhë, Dilaveri i kish parë prapë ata të dy, duke folur e duke qeshur, të tërhequr nga njëri-tjetri si era me dëborën. Dilaveri tha se tani do të bëhej luftë dhe nuk dihej se ç'do të dilte nga ajo luftë. Dhe, porsa e mendoj këtë, e ndjeu se u krijua një lidhje ndër-mjet njeriut, që çante drutë atë natë dhe që kish një dëshirë të fshehtë të papërcaktuar dhe atij që po shkante në luftë. Ai ndjeu përsëri t'i ngjitej në tru një dritë e verbër, që lëpihej si gjuhë dhe që i thoshte disa gjëra të turbullta, mbi një burrë të shtrirë dhe mbi një grua të ve dhe nuk dinte ku i kishte parë e dëgjuar të gjitha këto dhe çfarë lidhje kishin me të.

Tani që kish ardhur ora, Dilaveri mbeti një çast në këmbë. Përsëri ju trazuan në mendje pamje pa kuptim, po ai nuk dëshironte asgjë. Dhe, kur dëgjoi zërin e zëvendëskomisarit dhe ndeshi në shikimin e tij të hapët, kur pa tronditjen e thellë dhe vendosmërinë e tij për të shpëtuar batalionin nga turpi dhe nga humbjet, Dilaveri pati dëshirë ta përqa-fonte.

Dilaveri u nis poshtë, i ndjekur nga fytyra gati e verdhë e zëvendëskomisarit dhe nga zëri i tij, që përhapej mbi dëborë dhe hynte nëpër gjethet e dushkut. Dilaveri kishte shpresë të kthjellonte mendjen, kur të fillonte ngjitja.

Ata arritën afër majës dhe u fundosën në dëborë gjer në gjoks. Atje era e kishte grumbulluar dëborën nga ana e jugut dhe ajo ishte e ngrirë në sipërfaqe, po poshtë ishte e butë si pambuk. Isufi mbante pushkën lart që të mos i lagej. Në atë çast plasën bombat e dorës tamam mbi kokat e tyre. Isufi u bëri me dorë njerëzve që vinin prapa të

kalonin majtas. Dilaveri dëgjoi thirrjen e zëvendëskomisarit dhe u hodh të çante përpara. Ai duhej të dilte sipër doemos, ndryshe do të ngjante diçka, që nuk do të ndreqej kurrë, po se çfarë do të ishte kjo, ai nuk e dinte. Degët e dushqeve i rrihnin fytyrën, atij po i mbaroheshin forcat dhe ai u lutej këmbëve, duarve dhe dushqeve.

Kur arriti Dilaveri në majë dhe pas tij Isufi, gjetën aty Lamën të vranë. Balluket e dredhura i kishte mbi ballë. Dulkej alkoma i inatosur. Zëvendëskomisari ja ngriti balluket, u ul në gjunjë dhe e puthi në buzë. Pak më poshtë, i mbetur varur përmbys ndërmjet dy dushqeve, në një qëndrim sikur e kish zënë befaz dhembja e barkut, kishte vdekur Peçi, «micka». Në të djathtë të tij ishte vranë Qamili, që e kthente llozin e pushkës me pëllëmbën e dorës, sepse në një luftë të shkuar kishte mbetur sakat nga gishtërinjtë.

* * *

Fronti ishte i qetë. Batalioni i tretë kish pasur humbje të rënda. Batalioni i tretë kishte sulmuar një majë të lartë e të lëmuar, krejt të bardhë. Dilaveri kishte parë flakët e sulmit në faqen e malit dhe zemra i thoshte se aty po bëheshin vrasje të rënda.

Në mëngjez dielli kishte kaluar mbi pyjet me pisha gati të kaltëra, duke i lënë ato në hije dhe qytetin e Vishegradit të groposur. Dielli kish zënë majat duke i ngjeshur me rreze. Dilaveri kish mbyllur sytë për disa çaste. Kohët e fundit shkëlqimi i dëborës i sillte një dhembje të lehtë në ballë dhe në tëmtha. «Koka ka marrë tepër dritë», mendonte ai.

Dilaveri rrinte shtrirë mbi degët e dushkut që të mos lagej dhe ndërronte bërrylet. Ai shikonte në veri dhe përpiquej të gjente rrugët nga do të kalonin kur të kapërcenin hekurudhën dhe qytetin. Ata do të udhëtonin në shpatet e maleve të shtrira, të veshura me pyje me një gjelbërim të thellë, gati të zi. Qielli i largët u rrinte maleve si një kurorë e hirtë mjegulle. Ajo natyrë e gjerë, e fuqishme, nëpër të cilën tani po kalonte dielli, duke ja ndërruar format dhe ngjyrat, e tërhiqte Dilaverin si në një lojë për të matur forcat. Ajo ishte Sërbia.

Poshtë bregut u dëgjuan zëra prapë. Kësaj here Dilaveri u bind se ishin zëra të vërtetë. Dy ose tri veta diskutonin diçka, sikur rrihnin një mendim dhe nuk binin në ujdi. Herë ndalonin dhe herë ngjiteshin disa hapa. Ashtu si e sillte vendi, ajo ishte një gjuhë krejt e pakuptueshme, por ndjehej shqetësimi i zërave, veçanërisht i njërës, që ishte luftës, si një zë gruaje.

Ndërsa ishte ndehur i tëri të dëgjonte, Dilaveri pa një hije ndërmjet dushqeve. U thyen disa shkarpë dhe u shkund dëborë. Pastaj doli përpara një gjerman, rrumbullak, i ngjeshur në rroba, me fytyrën të madhe dhe të rrethuar nga një mjekër e zezë.

— Duart lart! — thirri Dilaveri, duke shënuar në gjoks. Ai kishte shumë dëshirë të zinte vetëm për vetëm një gjerman.

Po ç'ishte ky gjerman që zmadhonte sytë, me pushkën të ulur dhe me pamjen e një ariu të ngritur në këmbë?

Në sytë e tij Dilaveri lexoi pyetjet: «Çfarë është këtu? Ç'ke ndër mend të bësh me mua?» Ai filloi të lëkundej mbi këmbë.

— Duart lart! — thirri Dilaveri.

Gjermani ndaloi lëvizjet, u mbulua me degët e dushkut, tha diçka dhe u kthye poshtë, tamam si një ari. Dilaveri shkeli këmbëzën dhe e ndjeu se e kishte goditur në mesin e shpatullave. U dëgjua një rënkim, një shembje dhe disa zëra. Pastaj krisën pushkët në tërë bregun.

Plumbat kalonin në lartësi, sikur gjermanët shtinin në erë, ndërsa ata rrokulliseshin poshtë. Kjo e shtoi edhe më shumë habinë e Dilaverit. Ai dëgjoi urdhërin e komisarit të batalionit që të sulmohej nga e djathta. Në të majtë plasën disa bomba dore. Dilaveri mendoi se atje ishte shkundur fare dëborë nga dushqet. U ngrit dhe u lëshua poshtë. U pengua dhe ra praptas në një gropë. Ai mendoi se asgjëkundi në botë s'kishte mbetur vend pa gropa. Kur ngriti kokën, diellin e kish mbi sy dhe lëpiu me kënaqësi dëborën që i kish zënë gojën. Ai qeshi dhe lëpiu më tepër dëborë.

Poshtë dushqeve kish rënë përmbys me krahët hapur ai gjermani. Nga goja i kishte rrjedhur gjak dhe dëborë ishte bërë atje si një farë shurupi. Dilaveri i shikonte mjekrën e zezë në nofullën e majtë dhe mendoi se qimet e asaj mjekre do të vazhdonin të rriteshin edhe pak, ndërsa ai ishte një gjerman i vdekur, ndryshe nga gjithë gjermanët e tjerë.

Nga kodra mbi hekurudhën vazhdonte të punonte një «Shars», ndërsa batalioni nuk ndjehej fare, sikur të kishte rënë në pus. Krisma e mbytur me dy zëra e «Sharsit» ishte e lodhur dhe e trishtuar, si kënga e një qyqeje, që kërkon gjënë e humbur. Dilaveri ngatërroi rrugën nëpër dushqe, dhe dëborë

e kristaltë i merrte sytë. Ai pa dy gjermanë të tjerë të vrarë, që i ngjanin pikërisht si i pari. Dukej sikur këta e kishin kërkuar vdekjen dhe e kishin pranuar pa zë dhe tani nuk donin gjë tjetër, veç të mbuloheshin nga dëborra dhe nga heshtja.

Duke u përpjekur të gjente një kalim, Dilaveri mallëkonte dëborën e butë, të shkrifët e të pabesë, sepse në çdo hap rrëshqiste diku dhe ishte si i zënë në rrjetë. Dhe, kur më në fund u ngjit në një breg të vogël, i lagur, i grisur në zverk dhe pa frymë, ai pa tej në të djathtë urën e madhe. Si një shportë me thupra të rralla, ura qëndronte pezull mbi lumin e gjelbër, po prej aty lumi nuk dukej, as këmbët e urës, dhe ajo qëndronte neutrale, disi e kërrusur, si një pelë e nënshtruar, që pret kalorësin. Me harqet që kalonin lakueshëm mbi njëri-tjetrin, ajo të ftonte të nxitoste poshtë dhe të hidheshe matanë dhe, pasi të hidheshe, do të të lindte dëshira të ktheheshe përsëri këtej, sepse ajo urë aty në fundin e maleve ishte si një djep, që ta ka ënda ta përkundësh.

Dilaveri kishte dëgjuar të flitej për urën nën zë, si për një qenje të mistershme. Kish dëgjuar diçka që kur ndodheshin dy ditë rrugë larg nga ai vend. Pastaj zërat filluan të shtoheshin dhe dukej sikur rrugët, rrugicat dhe shtigjet e vështira në dëborë, që të gjitha lidheshin me urën, që mblidhte në një nyje të vetme çdo gjë që kishte të bënte me lëvizjen drejt veriut.

Tani ajo urë ishte aty përpara, truphollë, e gjatë dhe e lehtë dhe sikur asnjë dyshim se ishte ajo vetë. Kur në afërsi të saj, diku buzë lumit, shpërthyen disa bomba dhe krisma automatiku, trupi i urës u drodh dhe harqet e saj rrezatuan nxehtësi.

Me sytë mbërthyer mbi urë, me gjakun valë, Dilaveri u lëshua poshtë, duke u mbajtur nëpër dushqe. Krahu i majtë i batalionit kish arritur buzë lumit. Në bregun tjetër ishte hekurudha. Por befasi u bë pushim dhe në shpatin e malit u hap ushtrimi e lumit të gjelbër të rrëmbyer, si një frymë e nëndheshme, që freskonte urën. Dilaveri e ndjeu se puna për atë ditë kishte mbaruar dhe ishte e kotë të hidhej nëpër dushqe me afshin e dëborës në hundë dhe në grykë, sepse ajo urë s'mund të kalohej me një sulm të rastit të pamenduar.

Në brinjën që i fshihej urës, poshtë nën këmbët e tij, Dilaveri pa të lëvizte pylli i shkurtër dhe dëgjoi zërat e gëzuar të shokëve. Ai u doli përpara dhe u habit kur i pa të shtuar e të trazuar. Nëpërmes kompanisë e cënin gjermanët të zënë robër dhe mushka të ngarkuara. Gjermanët ishin të njëjlojtë si ata të vrarët.

— Janë armenë. Çudi e madhe. Të lësh mendjen e kokës. Vriten si lopët — tha Ibrahim. Ai ishte i lumtur. Dukej se kishte patur rast të dallohej në sulm. Ibrahim asnjëherë nuk ishte përpjekur të kalonte rreshtin e skuadrës së tij.

— Po ti ku ishe? — pyeti Ibrahim. — Ç'e do se ç'u bë. I gjetëm në përrua. Gjermanët i kishin vënë përpara me mitraloz që të sulmonin. Kur shohim nga ana tjetër e lumit të vijne këta me mushka. Janë kompani e mortajave. Dezertuan.

Ata nuk ishin të shkurtër, siç kujtonte Dilaveri. Ata ishin të trashë. Dhe që të gjithë kishin mjekra dhe mustaqe. Mushkat i kishin gjithashtu të shëndosha dhe të rënda. Ata po ngjiteshin, duke shikuar punët e tyre, sikur vinin nga fshati i tejmë për

të kaluar në një fshat tjetër dhe ishin të gatshëm të zinin miqësi, por një farë miqësie të kufizuar, sepse ata ishin në udhëtim.

Kjo ngjarje e javës së kaluar ju përtërit Dilaverit me një qartësi sikur ta jetonte nga e para, kur u ngrit në mëngjes dhe pa se armenët ishin vendosur gjatë natës si fqinjë të batalionit. Armenët formonin tani kompaninë e mortajave të brigadës.

Batalioni ishte tërhequr në mbërmeje nga pozicionet, sepse do ta zëvendësonte batalioni i parë. Kishin bërë dy orë rrugë dhe ishin strehuar në disa shtëpi të veçuara të një fshati. Kompania e Dilaverit hyri e gjitha në një vilë pylli me katër dhoma të vogla.

Atë natë shpirti i Dilaverit u trazua për të dytën herë dhe krejt papritur. Dhoma ishte e ngushtë dhe, kur u shtruan të flinin në dyshtemenë me dërrasa, u vendosën në mënyrë të tillë, që të mos mbetej asnjë pëllëmbë vend i pazënë. Por erdhi infermierja e re, që nuk dihej pse ishte transferuar në kompaninë e tyre dhe tha se do të flinte në atë dhomë. Pa e zgjatur, ajo u shtri ndërmjet Dilaverit dhe Rakos. Ata u shtrënguan t'i bënin vend.

Natën Dilaveri u zgjua nga disa thirrje në një gjuhë të huaj, si edhe këmbë kafshësh. Ai ndjeu frymën e lehtë të infermieres afër gojës dhe flokët e saj i kishin mbuluar fytyrën. Ajo donte ta puthte, po nuk guxonte dhe rrinte ashtu, e paralizuar, me zemrën që i luhatej si pendula e një ore muri. Ajo përhapte ngrohtësi.

Jashtë ata të huajt po shkarkonin kafshët. Dëgjoreshin biseda të shkurtëra nën zë. Dikë po thërrisnin me emrin Aram. Ky Arami duket se u për-

gjegj «Aram. Aram! Na çave kokën. Ç'e do Aramin?»

Infermierja i kaloi Dilaverit dorën mbi faqe dhe në flokë. Ishte një prekje e lehtë dhe secili nga gishtërinjtë e asaj dore kishte disa gojë. Dilaveri ktheu kokën dhe ajo e puthi, me buzët e lagëta, me shumë dhemshuri. Pastaj ja ktheu kokën lehtë me duar, ashtu siç e kishte më parë, i ngriti mbi supe pallton, që i kish rënë, mbështeti kokën në shpatullat e tij dhe nuk lëvizi më.

Pas një copë here, kur ata të ardhurit hynë në plevicat me kashtë dhe u rreshtën, dhe si infermierja e preku lehtë në sup duke u lutur të rrinte ashtu, të mos kthehej nga ajo dhe të mos fliste, ai mendoi se sa ishte lodhur për atë infermiere të veshur burrërishte dhe fjeti prapë, me zemër të qetë, i bindur se të nesërmen fillonte për të diçka e re, e bukur dhe e fuqishme.

Kur u zgjua Dilaveri, infermierja po lahej jashtë në verandë. Kishte hequr xhaketën dhe kish përveshur krahët. Një triko ngjyrë trëndafili i tregonte gjoksin, formën e shpatullave dhe mesin. Ajo ishte më e habitshme se një lule e mbirë në një shkëmb. E shikoi Dilaverin pjerrët, përmes flokëve dhe diçka i vetëtui në sy, kur mori përgjegjen e heshtur, që kërkonte.

Pa shikuar shkallët, Dilaveri zbriti poshtë, i rrëshqiti këmba dhe u rrokullis në akull. Ai u ngrit dhe qeshi. Infermierja mbahej nga parmakët me një fytyrë tërë ankth. Në çastin tjetër ajo qeshi. Me një dhembje të fortë në bërrylin e djathtë dhe me kokën të trullësuar, Dilaveri shkoi te plevicat duke ndjerë pas krahëve shtëpinë e pyllit.

Armenët ishin ngritur të inatosur, po, duke folur, bënin punë dhe i shoqëronin shumë mirë fjalët me punët. Në pak minuta mushkat ishin të ngarkuara. Dukej sikur ata u thoshin mushkave të silleshin mirë, se ndryshe do ta pësonin dhe rrugës ta hidhnin hapin aq sa duhej. Dilaveri s'kishte parë kurrë njerëz dhe kafshë që të merreshin vesh aq mirë.

Dilaveri kërkoi me sy njeriun, që quhej Aram, po s'kish si ta gjente. Një ushtar i gjatë kishte mbajtur punë dhe ishte ulur në rrëzë të pishës, duke mbajtur mushkën për kapistalli.

-- Hë, mirë? — pyeti Dilaveri.

Tjetri e shikoi dhe tundi kokën duke dashur të thoshte «mirë». Pastaj ai filloi të fliste turqisht, pa luajtur vendit dhe pa dyshuar nëse Dilaveri e dinte atë gjuhë.

— Proletar bityn dynja, byrlyk — tha Dilaveri. Këto fjalë i kishte mësuar nga Reuf plaku.

— Byrlyk, byrlyk — tha shpejt e shpejt armeni. Ai uli kokën sikur këto fjalë t'i kishin hapur papritur pamjen e një bote të largët, që duhej të ishte bota e tij. Ai shikoi rrotull i shqetësuar, sikur do t'ja diktonte dikush atë që pa, pastaj u ngurosoi, si një njeri që nuk dëshiron asgjë, ndërsa sytë i kishte të butë e të fiksuar.

Dy ditë më parë, kur po shkonte në shtabin e batalionit fqinjë, Dilaveri i kishte parë armenët në qitje pranë mortajave. Ata i sollën ndër mend një lëmë fshati, ku punonin ca bujq, që nuk donin t'i zinte nata në lëmë, po, në vend që të shinin grurë, këta bujq me uniforma hidhnin predhat në katër qyngjet e tyre dhe as që ngrinin sytë të shikonin

ç'bëheshin këto predha. Ata i bënëin lëvizjet të ngathta, por të llogaritura e të vendosura. Kur mbaronin qitjen fare, ata uleshin ku të ndodheshin, shikonin përpara me sytë e zez, sikur donin të thoshin «mbaroi dhe kjo» dhe sikur prisnin me qetësi fillimin tjetër. Kur i shihje ashtu, të dukej sikur bota as kishte patur fillim dhe as do mbaronte ndonjëherë.

Dilaveri u kthye në shtëpi i gëzuar që armenët ikën. Shumëkush po ikte. Liria. Ajo ishte transferuar në Shqipëri ditën që u kapën armenët. Atë ditë Dilaveri ishte emëruar komandant kompanie. Dhe tani kompania ndodhej në atë shtëpi. Kompania flinte, lahej, rruhej, bënte shaka, si një ushtar i kthyer nga vendroja, që jep e merr me veten e tij.

Në verandë Dilaveri hoqi xhakëtën dhe përveshi mëngët që të lahej. Kur u kthye të ndreqte flokët në xhamin e dritares, pa në anën tjetër infermierën, që po ndërronte plagën e një krahu të shtrirë. Ajo kalonte fashot në gishtërinj dhe sytë i mbante të ulur, si një muse e muajit të parë, që sheh te shtegu burrin të kthehet nga pazari.

IV

Divizioni marshonte nga e djathta me drejtim jugë-lindje. Brigada ecte tani në fund të divizionit. Sa kohë luftohej me ballë nga veriu, për katër muaj me radhë, brigada shkonte në krye.

Dita e parë e marshimit, tridhjetë kilometra.

Këtij vendi nga e djathta i thonë Sanxhak, që turqisht do të thotë krahinë. Cila krahinë?

Pra, kjo është një krahinë e quajtur krahinë.

Këtu xhaxhai i Dilaverit kishte qenë ushtar në kohë të Turqisë. Ai e tregonte Sanxhakun si kufirin verior të botës. Xhaxhai tundte kokën, duke mbajtur në gojë gishtin e madh të dorës. Diçka duhej të kish ngjarë atje në Sanxhak.

Ky vend e mban mirë peshën e dëborës, që arrin në një metër trashësi. Si duket banorët e tij duhet të kenë një karakter më vete, sepse u pëlqen të rrinë nën dëborë dhe të mos kenë punë me kalimtarët. Mbase përgjojnë.

Po ja një grua me dy fëmijë për dore dhe pas tyre një burrë me çibuk dhe me brez të kuq në mes, si fshatarët e Shkodrës. Burri e përshëndet batalionin duke tundur kokën, me një buzëqeshje të gëzuar dhe aqë të gjatë, sa edhe batalioni. Gruaja shikon me keqardhje.

Mbeti prapa edhe kjo shtëpi e fundit e fshatit. Qendra tjetër e banuar është matanë maleve. Prej kohe Dilaveri merej me fizionominë e maleve. Këta përpara mbanin të gdhendur në fytyrë thirrjen: «Këtej nuk kalohet.»

Fryn një erë marsi që po e than brigadën si ca rroba të varura. Në mbrëmjen e ditës të dytë njerëzit ishin nxirë dhe u ishin plasur buzët. Në mëngjez disa i kishin fytyrat si të rjepuara dhe ankoheshin nga një sëmundje e syve dhe e thonjve në këmbë e në duar. Ata ngjanin me dordolecë dhe u vinte rëndë të tregonin fytyrat.

Brigada kishte marrë një pamje të vajtuar. Diskush lidhte kapelën në kokë me rripin e mesit, diskush lidhte me spango këmbët e pantallonave.

Ç'bëni kështu, mor shokë?

Shpirti i brigadës ishte ndehur në erën e thatë,

si një tel që lëshon tinguj të gjallë e të gëzueshëm. Brigada nuk e di në cilin front po shkon, po thëllimi me fijet e dëborës kësaj here përmban diçka që të bën të nuhatësh.

Dita e tretë e marshimit. Dyzet e katër kilometra në dymbëdhjetë orë. Brigadës po i zbërthehen gjymtyrët. Ajo ecën brinjas që të pakësojë efektin e thëllimit.

Prapa vjen hipur në mushkë komandanti plak.
— E, mor djem, a u lodhët?

Plaku do të thotë se brigada i ka kaluar kufitë e lodhjes dhe mundimit. Megjithatë, kësaj here plaku nuk tregon asnjë shqetësim.

Prej një jave në brigadë nuk vijnë lajme nga frontet e jashtme. Nuk dihet ku ndodhet Ushtria e Kuqe. Por, siç tregon thëllimi, Gjermania ka rënë në gjunjë, me kokën varur dhe në majën e helmëtës i valavitet një leckë e bardhë.

Flokët e shoqeve valavitën në erë. Ato duken si krijesa të dobëta për thëllimin. Por vetëm dy prej tyre ka prekur ajo epidemia e erës. Shoqet tani kanë diçka, si të jashtme, si një farë shkëputje nga fryma e brigadës. Ato kanë një lloj gëzimi të fshehtë. Ato të dyja, që janë rjepur dhe i kanë sytë të sëmura, nuk e fshehin fytyrën në jakën e palltos. Edhe atyre u shndritin sytë.

Ç'të kenë shoqet vallë?

Në kohët e lashta, bija e njeriut u ndodh në shkretëtirën e dëborës. Ajo ecte përmes tufaneve, drejt tokave të jugut. Basti ishte ky: «Nëse do ta çante rrethimin e bardhë dhe të ngrirë, ajo do të fitonte të drejtën të bëhej nënë dhe jeta do të përtërihej. Po të rëzohej, ajo do të mbetej nuse e dëborës.»

Kush e ka treguar këtë legjendë të vjetër?

Pas katër muaj dëbore brigada ra në një fushë të gjelbër. Bënte ngrohtë dhe fusha dukej pa mbarim. Brigadës i dhembnin sytë dhe i digjte lëkura. Ajo ecte me drojtje mbi barin e njomë. Në kthesën e një rruge një burrë ka rënë në gjunjë, kokëjashtë dhe me këmishë zbërthyer. Ai falet dhe qan para brigadës. Përse murmurit dhe qan heshtur ky njeri?

Në këtë vend buka është e bardhë dhe byrekun e bëjnë me peta qumështi. Qumështi i ngrohtë derdhet në zorrët e thara të brigadës. Njerëzit këtu flasin shqip, të shërbejnë në gjunjë dhe asnjëherë nuk u duket se ke ngrënë mjaft.

Hej! Lironi dhe shtrëngoni rripat. Brigada po ngrohet tepër. Ky diell kërkon vëmendje!

Fusha s'ka të sosur. Këtu punojnë trenat dhe qerret me buaj. Brigadës ja ka ënda të rrëshqasë mbi shina. Dilaveri ndjente se diçka po shkrihej brenda tij. Gruri ishte dy pëllëmbë dhe ai mbante vesh kuvendin e njohur, të drithëruar, të fijeve të mprehta llafazane, që kërkojnë patjetër dritë dhe diell. Lëngu i tokës kalonte në degët e tyre të imta, duke sajuar bukën dhe duke u dhënë lumturinë e shqetësuar të krijimit të jetës. Dilaveri ecte duke shtyrë përpara hijen e tij, me një dhembje të lehte në sy. Blerimi, pas një mërgimi prej katër muajsh, po rikthehej i trazuar me dritë, duke e lënë Dilaverin të dalldisur.

PERMBAJTJA

	Faqe
NGJITJA E LUMIT	3
Mëngjezi i një dite qershori të vitit 1944	5
Dremitjet e natës së parë	18
Nxehtësi.	31
Njeriu i përroit të Beunit	39
Çatia e Labërisë	53
Mundimet e dheut	63
Shkumëzimi	72
Zilet e jetës.	83
BUNKERI I MADH	93
FUSHATA.	131

567 P 5.